

شناسایی الگوهای راهبردی مؤثر بر شکل‌گیری هویت مذهبی-دینی:

مروری بر داده‌های ثانویه سال‌های ۱۳۷۸ الی ۱۴۰۳^۱

طاها عشایری^۲، سیف‌اله مدبر چهار برج^۳، طاهره جهان پرور^۴

چکیده:

هدف اصلی پژوهش شناسایی الگوهای راهبردی مؤثر بر شکل‌گیری هویت مذهبی-دینی به روش فراترکیب کیفی است. روش پژوهش از نوع فراترکیب استقرایی کیفی و الگوی تحلیل سندلوسکی و باروسو (۲۰۰۷) با مروری بر داده‌های ثانویه سال‌های ۱۳۷۸ الی ۱۴۰۳ است. این پژوهش با استفاده از روش نمونه‌گیری غیراحتمالی (تعمدی) از ۱۶۰ اسناد علمی (پایگاه علمی نورمگز، جهاد دانشگاهی، مگ‌ایران و ایران داک)، بعد از غربالگری و گزینش، ۹۴ سند علمی به‌عنوان حجم نمونه انتخاب و وارد فاز تجزیه و تحلیل با نرم‌افزار Excel ۲۰۲۴ (توصیفی) و Edraw ۲۰۲۵ (ترسیم نمودار درختی) شدند. نتایج نشان می‌دهد که راهبردهای اجتماعی (سرمایه اجتماعی، الگوهای مرجع، نهاد خانواده، کنترل اجتماعی)، راهبردی فرهنگی (الگوهای سازمانی؛ سبک فراغت اسلامی؛ مقابله با سبک زندگی غربی، جامعه‌پذیری دینی، سبک و الگوهای تربیتی، ارتقای سواد رسانه‌ای، الگوهای آموزشی-علمی) و راهبردی سیاسی (سرمایه سیاسی، جامعه‌پذیری سیاسی)؛ راهبردی روانی (فطرت‌گرایی؛ محرک روانی؛ باورهای ذهنی؛ سلامت روانی؛ شخصیت‌سازی دینی) و راهبردها اقتصادی (ارتقای رفاه اجتماعی و فضای کسب‌وکار مساعد) از الگوهای راهبردی مؤثر بر شکل‌گیری هویت مذهبی-دینی در این فاصله زمانی ۱۳۸۷ الی ۱۴۰۳، احصاء و شناسایی شده‌اند.

واژگان کلیدی: سرمایه اجتماعی، حکمرانی سیاسی، سواد رسانه و فرهنگی، باورهای دینی، رفاه اجتماعی

^۱ این مقاله با حمایت پژوهشی دانشگاه محقق اردبیلی از طرح پژوهشی با شماره قرارداد ۱۴۰۳/د/۹/۱۸۰۹۰ استخراج گردیده است.

^۲ عضو هیئت علمی و استادیار گروه تاریخ و جامعه‌شناسی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه محقق اردبیلی. اردبیل. ایران. نویسنده مسئول

t.asayeri@uma.ac.ir

^۳ عضو هیات علمی گروه حقوق، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه محقق اردبیلی، seyfollahmodabber@gmail.com

^۴ دانشجوی دکترای جامعه‌شناسی فرهنگی گروه علوم اجتماعی دانشکده علوم اجتماعی ارتباطات و رسانه دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

تهران. ایران. jparvar@yahoo.com

۱-مقدمه

متفکرانی زیادی نقش دین را حفظ هویت گروهی و همبستگی اجتماعی مورد بررسی قرار داده‌اند (هاموند، ۱۹۹۸: ۹)؛ و بر این اذعان دارند که دین نقش مهمی در حفظ سنت‌های اجتماعی، فرهنگی، قومی و ایجاد سازگاری بین نسل‌ها ایفا می‌کند (یانگ، ۱۹۹۹: ۱۴). این هویت منجر به کاهش ازخودبیگانگی و سردرگمی (احساس آنومی اجتماعی) در گروه شده (چن، ۲۰۰۲: ۲۱۷)؛ و آن‌ها را برای هدف‌های مشترکی مانند تعهد، احساس مسئولیت، تعاون و دفاع مشترک در اجتماع ترغیب می‌کند، هدف از ساختن نهادهای مذهبی، واکنش به این شرایط است (چونگ، ۱۹۹۸: ۲۶۳). از دلایل مهم تبدیل شدن دین به هویت، می‌توان به کارکردهای اجتماعی آن در جامعه ازجمله انضباط، سازگاری، حفظ یکپارچگی، کاهش تفرق و تنش اجتماعی اشاره نمود. علاوه بر رفع نیازهای معنوی، عضویت در یک سازمان مذهبی، مزایای مادی، روانی و اجتماعی زیادی داشته و با ایجاد شبکه‌های اجتماعی، فرصت‌های اقتصادی استفاده از منابع آموزشی، اعتماد و حمایت متقابل اعضا از همدیگر از عضویت ناشی می‌شود. هویت دینی به معنای شکل خاصی از هویت است که نشانگر احساس هویت گروهی در دین اسلام و اهمیت عضویت فرد در این گروه است که به شکل‌گیری باورهای دینی و احساس تعلق به آن‌ها منجر می‌شود. دین عنصر مهم خلق انسجام اجتماعی، همبستگی و سرمایه اجتماعی در بین گروه‌های قومی و فرهنگی است که طی فرایندی با ایجاد تعلق‌خاطر به مذهب در این افراد، هویت جمعی تحت عنوان هویت دینی خلق می‌شود. این هویت یک احساس فرد از خود است که با آن جهان‌بینی الهی، اسلامی و خدامحورانه و آن جهانی نسبت به مسائل دنیوی و روزمره در پیش می‌گیرد و نقش و رفتارهای خود را بر مبنای آن تدوین می‌کند. در اصل مرزهای تمایزبخشی با اندیشه و جهان‌بینی ماتریالیستی، الحادی و غیر خدایی مشخص شده و برحسب این هویت، مسیرهای زیست، سبک زندگی و گونه‌های رفتاری و مواجهه با جهان پیرامون تفاوت عمده‌ای می‌پذیرد. این هویت احساس معنایی دینی فرد نسبت به خود است که اجتماع دینی اتصال داشته و هویت دینی فرد نشانگر تعلق و وابستگی فرد به جامعه و اجتماع مؤمنانه است. بر این اساس دین‌داری، تعلق مذهبی، حفظ و توسعه این هویت دینی به دلیل ارتباط آن با سنت، فرهنگ و تاریخ جامعه ایرانی می‌تواند به تقویت مدارای اجتماعی، مردم‌سالاری، حکمرانی اسلامی و کاهش تضادها، تنش‌ها و باورهای فرقه‌ای نوظهوری گردد، همچنین با توجه به نقش هویت مذهبی در کاهش بحران‌های اجتماعی، فردی؛ نوعی امری کنترل‌گر بر رفتارهای پرخطر اجتماعی است؛ با توسعه هویت دینی می‌توان استحکام نهاد خانواده را در برابر فروپاشی سنت‌های آن و تقویت نظم مدنی تقویت کرد. بر این اساس پژوهش حاضر با تکیه بر داده‌های ثانویه ایران سال‌های ۱۳۷۸ الی ۱۴۰۳ قصد دارد الگوهای راهبردی مؤثر بر شکل‌گیری هویت مذهبی-دینی را شناسایی نماید.

۲- بیان مسئله

هویت دینی^۵ از بعد روانی به کاهش تنش‌های اجتماعی و کاهش انزوای اجتماعی کمک می‌کند. لباس مذهبی، اعمال و وابستگی‌های سازمانی به‌عنوان نشانگرهای هویتی مهمی عمل کرده و منجر به ارتقای خودآگاهی فردی و حفظ انسجام گروهی شده و از این طریق میراث قومی و ملی نیز نمایش داده و گذر زمان بین نسل‌ها حفظ می‌شود (کرین، ۱۹۹۸: ۴۱). انسان از نظر هستی‌شناختی با هویت خود پیوند خورده و می‌بیند که بدون آن بی‌ارزش است (حسن و سلمان، ۲۰۲۳: ۶۰۰). تعلق و دل‌بستگی مذهبی^۶، به طرز قابل توجهی در سال‌های اخیر کاهش‌یافته و به‌سوی فردگرایی و ماتریالیسم یا مصرف‌گرایی مدرن بیشتر جذب‌شده‌اند (جونز، ۲۰۲۱: ۲۷۹). مذهب؛ قدرتی عظیم و خارجی (نیروی اجباری) برای افراد و جامعه داشته و آن‌ها را برای هدف‌های مشترک متحد می‌نماید (آپلی، ۱۹۹۹: ۷۸). از مهم‌ترین مزایای اجتماعی باورهای مذهبی، مشارکت جمعی و توسعه اجتماع‌محور فرای افراد و خانواده است که در آن برای جامعه به‌مثابه یک کل سودرسانی نموده و مردم را به رفتارها و هنجارهای

[b Commented]: مقدمه و بیان مسأله دو مسأله جدا از هم هستند
سلام و احترام
بله تفکیک شد.

[b Commented]: شماره صفحه قید شود

[b Commented]: شماره صفحه قید شود

^۵ Religious identity

^۶ Religious affiliation

مدنی پایبند می‌سازد (پاتنام و کمپل، ۲۰۱۰: ۴۵۴) و برای جامعه و اجتماع محلی، بسیار مفید و کارایی از بعد نظم اجتماعی، قانون‌گرایی، مشارکت و انسجام دارد. این اجتماع‌سازی، در تاریخ اسلام، همان حکومت-حکمرانی اسلامی که پیامبر اکرم (ص) در مدینه بر پایه هویت و اندیشه‌های دینی پیروان خود اقدام نمود، مهم‌ترین معیار پیامبر اکرم (ص)؛ ساختن جامعه و مدینه آرمانی-فاضله مبتنی بر فضایل اخلاقی، سعادت، آرامش و همدلی اجتماعی بوده است. به‌طوری‌که این باورهای مذهبی به‌مثابه امر سرمایه‌ای ظاهر شده و فرد را به گروه و گروه را به اجتماعی بزرگ‌تر متصل نموده و آن‌ها را به‌طور جمع برای طرح‌های مشترک جامعه سهیم و مسئولیت‌پذیر می‌کند؛ برای فعالیت‌های خیریه؛ کاهش آسیب‌ها و بلایای اجتماعی و همدردی با همسایه؛ آن‌ها را مصمم‌تر می‌کند، این مشارکت مذهبی نامیده می‌شود که تأثیر و کارکردهای هویت مذهبی و خلق آن را برای اجتماع ملحق، خانواده و خود فرد بیان می‌کند. هویت دینی در جامعه در خلأ پرورش داده نمی‌شود، بلکه برگرفته از سنت، ارزش و هنجارهای اجتماعی بوده و در آن شیوه تربیت باورهای مذهبی فرد و سازمان داوطلبانه (نهادهای خیریه و مدنی)، خانواده، نهادهای آموزشی و سیاسی نقش حیاتی و سازنده دارند، این نهادها به جامعه حسی از قدرت مذهبی و جمعی را می‌دهد تا برای اعضای خود را از فردگرایی و قطبی شدن قومی-فرهنگی منع کرده و محرکی قوی برای شکل‌دهی به آینده جامعه اسلامی منسجم، متحد و دارای عصبيت اجتماعی عقلانی باشند. درباره هویت دینی و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری و خلق آن پژوهش و سندهای مختلفی انجام گرفته است، مطالعه و بررسی نشان می‌دهد که درباره زمانی ۱۳۷۸ الی ۱۴۰۳ حدود ۹۴ پژوهش به‌روش‌های مختلفی پیمایشی، کیفی و تاریخی اجرا شده است، با توجه به انباشت حجم زیادی از نتایج تجربی پژوهش‌ها و عدم انسجام راهبردی آن در سطح کلان؛ هدف اصلی تحقیق حاضر به روش فراترکیب عبارت است از:

هدف اصلی:

شناسایی الگوهای راهبردی مؤثر بر شکل‌گیری هویت مذهبی-دینی در فاصله زمانی ۱۳۸۷ الی ۱۴۰۳

هدف‌های فرعی

- شناسایی الگوهای اجتماعی مؤثر بر شکل‌گیری هویت مذهبی-دینی؛
- شناسایی الگوهای فرهنگی مؤثر بر شکل‌گیری هویت مذهبی-دینی؛
- شناسایی الگوهای روانی مؤثر بر شکل‌گیری هویت مذهبی-دینی؛
- شناسایی الگوهای اقتصادی مؤثر بر شکل‌گیری هویت مذهبی-دینی؛
- شناسایی الگوهای سیاسی مؤثر بر شکل‌گیری هویت مذهبی-دینی؛

۲. ادبیات پژوهش

۲-۱. پیشینه تجربی پژوهش

مطالعه و جستجو در منابع علمی داخلی (مگ ایران، ایران داک، پایگاه علمی جهاد دانشگاهی) گویای این است که هویت دینی و عوامل مؤثر بر آن از زاویه، دیدگاه، روش، نظریه و الگوهای گوناگونی در بین محققان و پژوهشگران مورد مطالعه و بررسی بوده است. پژوهش تقی‌زاده (۱۳۷۸) در تهران با نمونه ۴۰۰ و ایمان‌پور و سروش (۱۳۸۱) در شیراز با حجم نمونه ۴۰۰ نفری از نخستین پژوهش‌های موجود و منتشر شده در منابع علمی بودند و همچنین تازه‌ترین تحقیقات متعلق به امینی و دادخواه (۱۴۰۳) در اصفهان با حجم نمونه ۳۴۵ نفری بوده و که دلایل، الگوها و عوامل مؤثر بر هویت دینی را تحلیل و بررسی کرده‌اند. با توجه به حجم بالای پیشینه پژوهش؛ جهت فراترکیب کیفی شامل محققانی از جمله امینی و دادخواه (۱۴۰۳)، استادآقا (۱۴۰۲)، جاودان و همکاران (۱۴۰۲)، جهان‌مبین و همکاران (۱۴۰۲)، حاتمی کاکش و همکاران (۱۴۰۲)، حسینی (۱۴۰۲)، رحمانی (۱۴۰۲)، روشنائی (۱۴۰۲)، سلیمی و مهدی‌نیا (۱۴۰۲)، شاکری ورزنه و همکاران (۱۴۰۲)، شجاعی (۱۴۰۲)، شیردلی

(۱۴۰۲)، کارگر خوش و همکاران (۱۴۰۲)، محمدزاده لاری (۱۴۰۲)، مولودپوری و همکاران (۱۴۰۲)، یاری رنانی (۱۴۰۲)، زارع جعفری زواره (۱۴۰۱)، شیردل و حامی کارگر (۱۴۰۱)، صمدی (۱۴۰۱)، نیرومند و همکاران (۱۴۰۱)، انصاری و همکاران (۱۴۰۰)، تاج‌بخش و همکاران (۱۴۰۰)، سلمانپور (۱۴۰۰)، سلمانی اردانی و همکاران (۱۴۰۰)، شعاعی (۱۴۰۰)، فضل الهی قمشی و شیبانی (۱۴۰۰) موسی و همکاران (۱۴۰۰)، منصوری و سلیمانی خشاب (۱۴۰۰)، مویدفر و شاهوران (۱۴۰۰)، ساعی و همکاران (۱۳۹۹)، معمار و پارسافر (۱۳۹۹)، میرزایی (۱۳۹۹)، یاریان و دین‌پرور (۱۳۹۹)، افضل‌پور فیروزآبادی (۱۳۹۸)، تاجیک اسماعیلی و کلاهدوز (۱۳۹۸)، جعفری و زالی (۱۳۹۸)، رضائیان و توتونچی (۱۳۹۸)، شیرچی و همکاران (۱۳۹۸)، محمودی و ایمانی فر (۱۳۹۸)، نواح و همکاران (۱۳۹۸)، آذریون (۱۳۹۷)، ترکمانی (۱۳۹۷)، راستگو سوق و همکاران (۱۳۹۷)، سلاجقه و میر یوسفی (۱۳۹۷)، شریفی رهنمود (۱۳۹۷)، عابدی و همکاران (۱۳۹۷)، قلمی و شعاع (۱۳۹۷)، کاروانی و امیری زاده (۱۳۹۷)، یزدخواستی و همکاران (۱۳۹۷)، رستمی و همکاران (۱۳۹۶)، قنبری برزبان (۱۳۹۶)، کریمی منجرمویی و فرهنگند (۱۳۹۶)، کوهی و نواختی مقدم (۱۳۹۶)، موسیوند و همکاران (۱۳۹۶)، یعقوبی و محمد زاده (۱۳۹۶)، پارسامهر و اصغری ینگجه (۱۳۹۵)، خالقی‌پور (۱۳۹۵)، دارابی و همکاران (۱۳۹۵)، رحیمی‌نژاد و مددی (۱۳۹۵)، شهابی و بیانی (۱۳۹۵)، کرمی (۱۳۹۵)، کیان و قلی‌پور (۱۳۹۵)، مسعود نیا و همکاران (۱۳۹۵)، باعزت (۱۳۹۴)، تاجیک اسماعیلی (۱۳۹۴)، حیدری و رضائی بصری (۱۳۹۴)، عابدی و منادی (۱۳۹۴)، قنبری برزبان و همتی (۱۳۹۴)، نادری و همکاران (۱۳۹۴)، ولی‌نژاد (۱۳۹۴)، احمدی و همکاران (۱۳۹۳)، ارژنگ و میرفردی (۱۳۹۳) امینی و همکاران (۱۳۹۳)، جمشیدی حسن‌آبادی (۱۳۹۳)، ریاحی و همکاران (۱۳۹۳)، شریف‌زاده و همکاران (۱۳۹۳)، عباسی و همکاران (۱۳۹۳)، آقامحمدی (۱۳۹۲)، بذرافشان و رفیعی کنه تلخ (۱۳۹۲)، جوادی یگانه و همکاران (۱۳۹۲)، قصابی و همکاران (۱۳۹۲)، قادرزاده (۱۳۹۳)، مزینانی (۱۳۹۳)، ماهروزاده (۱۳۹۲)، مصلح (۱۳۹۲)، اخلاقی (۱۳۹۱)، بختیاری و فرخی (۱۳۹۱)، پاشا و فلاح زاده (۱۳۹۱)، جمالی فیروزآبادی و اخلاقی (۱۳۹۱)، حسین‌زاده و همکاران (۱۳۹۱)، رفعت جاه و روح‌افزا (۱۳۹۱)، رثوفی (۱۳۹۱)، سفیری و نعمت‌الله (۱۳۹۱)، قاسمی و همکاران (۱۳۹۱)، پارسامهر (۱۳۹۱)، فضل الهی قمشی و ملکی توانا (۱۳۹۱)، ولایتی (۱۳۹۰)، احمدپور و قادرزاده (۱۳۸۹)، سفیری و غفوری (۱۳۸۸)، رفعت جاه و شکوری (۱۳۸۷)، علیزاده اقدم (۱۳۸۶)، لطف‌آبادی و نوروزی (۱۳۸۳)، ایمان‌پور و سروش (۱۳۸۱)، تقی‌زاده (۱۳۷۸) وارد تجزیه و تحلیل شده و مطابق روش کیفی سندلوسکی و باروسو (۲۰۰۷)، تبیین و طبقه‌بندی شده است.

۲-۲. ادبیات نظری

۲-۲-۱. هویت دینی

واژه هویت ریشه فلسفی داشته و امروزه در روانشناسی و جامعه‌شناسی مورد استفاده قرار می‌گیرد. به لحاظ معنایی با مفهوم خود^۷ ارتباط نزدیک و عمیقی دارد. تلاش مردم برای پاسخ به سؤال من کیستم، در اصل آغاز فرایند شکل‌گیری هویت است (هابرماس، ۱۹۷۵: ۴۴). هویت مذهبی^۸ و هویت دینی را می‌توان به‌عنوان پاسخ به این سؤال فهمید که «من کیستم؟»، این پرسش به حوزه متعالی و فرازمینی مرتبط است و فرد به امور آسمانی و الهی متصل می‌سازد؛ بنابراین مذهب خود نیاز دارد به این سؤال پاسخ می‌دهد که چرا من اینجا روی زمین هستم؟ هدف من از زندگی چیست؟ چگونه من خود را با خدا در ارتباط قرار دهم؟ چگونه در زندگی رفتار و عمل خواهم نمود؟ چه چیزی اشتباه و نادرست است؟ چگونه با دیگران و دیگر مردم محیط رابطه داشته باشم؟ داشتن پاسخ‌های پاسخ معتبر و قطعی به این سؤالات، هویت مذهبی پایدار را شکل می‌دهد که عموماً از

^۷Self

^۸ Religious identity

طریق آموزش باورها به افراد انتقال یافته و فرد را به اجتماع مذهبی وصل می‌سازد. بر این اساس هویت مذهبی در جامعه از طریق تعامل حداقل دو فاکتور فرهنگ و ویژگی‌های فردی شکل می‌گیرد (مارکن و نمینی، ۲۰۰۶: ۳۰۰).

۲-۲. نظریه شکل‌گیری هویتی دینی-مذهبی

الف. ویلیام جیمز: تجربه دینی بشری

به لحاظ تاریخی در داستان و مناسک مذهبی و ایمان‌محور، یک الگوی کلی برای زندگی نهفته و نمادهایی وجود دارد که به مردم اجازه می‌دهد تا تعیین کنند آن‌ها چه کسی بوده و چه کسی نیستند و چگونه می‌توانند هویت خود را برای تمایز از دیگران، بیان و ابراز کنند (پرگامنت، ۱۹۹۷: ۵۳). مذهب‌های سنتی، به کارکردهای اجتماعی از جمله جامعه‌پذیری، تربیت اجتماعی و سازه هویتی افراد، خدمت‌های مهمی کرده‌اند. در سراسر تاریخ بشر؛ مذهب توانسته به سؤال من کیستم، پاسخی قانع‌کننده دهد (بکر، ۱۹۹۸: ۱۶). ویلیام جیمز در کتاب "انواع تجربه دینی" در تأثیر دین و مذهب در شکل‌گیری هویت تأکید کرده (جیمز، ۱۹۸۲: ۱۸۹) و هویت دینی به احساس عضویت در گروهی که فرد نسبت به یک دین خاص احساس می‌کند و اهمیت آن مذهب برای خودپنداری کلی فرد، اشاره دارد. همان‌طور که پاتنام، سرمایه اجتماعی را برای شرح همیاری جمعی به‌کاربرده و در آن وجود اعتماد، انسجام و عمل متقابل (مشارکت)، منجر به حمایت‌های اجتماعی افراد از همدیگر در برابر بحران‌های اجتماعی و چالش‌های اجتماعی می‌شود، گذر از باورهای دینی فردی به باورهای اجتماعی دینی؛ با سرمایه اجتماعی قابل‌شرح و بیان است، به‌طوری‌که انسان‌دوستی، کنش‌های داوطلبانه در بین افراد مذهبی بسیار بیشتر از گروه‌های غیردینی و ماتریالیسم در قرن جدید در سراسر جهان است. از مهم‌ترین آثار تعلق مذهبی، دادن توان و مهارت به افراد دین‌دار برای حضور در جمع، فعالیت سیاسی، همیاری به گروه‌های آسیب‌پذیر و سایرین، اهمیت دان به همزیستی مسالمت‌آمیز و دوری از جنگ و منازع است (وربا، ۱۹۹۵: ۱۸۹). به این معنی هویت دینی با خلق سرمایه مذهبی؛ مدارای اجتماعی-سیاسی را ممکن ساخته و به دلیل وجود هنجارهای جمعی مشترک؛ این حلقه‌های اتصال و پیوند؛ مردم نسبت به هم بردبارتر و با مدارا کرده و میزان خشونت‌های سیاسی و اجتماعی نیز کاهش می‌یابد. هایدیت برای دلایل ظهور و توسعه سرمایه اجتماعی از بعد زیست‌شناسی پرداخته و این استدلال را مطرح کرده که ماهیت انسانی این توانایی را برای گذار از خودخواهی-فردگرایی و فراموشی خود به‌سوی آنچه بسیار وسیع‌تر و بزرگ‌تر است، دارد. این حس و پتانسیل انسان را به‌سوی همکاری و توسعه تعامل به‌سوی هدف‌های جمعی کشانده و با اصلاح تغییر کند و زنبورعسل^۹، این را بیان می‌کند که از زندگی و زیست قطاعی و قبیله‌ای به‌سوی اجتماع‌سازی و گروه‌سازی‌های عظیم در تلاش باشند. این تحول زیستی انسانی پیام‌آور اهمیت ظهور پیوندهای انسانی، اعتماد و مشارکت (سرمایه اجتماعی) است به ادعای وی؛ هنجارهای مذهبی، روابط اجتماعی و نهادهای اجتماعی؛ انسان را به شکل دادن یک اجتماع سوق داده و رفتارهای فردی را کنترل می‌کند، این امر منجر به توانایی جهت همکاری و افزایش از خودگذشتگی و افزایش شادی و کاهش خودکشی می‌شود (کلارک، ۲۰۲۳: ۱۴).

ب. امیل دورکیم: وجدان اجتماعی و مناسک دینی

در جوامع اسلامی، سنت، جشن‌های مذهبی، خانوادگی، سنت‌های ایمان و باور به خدا، وظایف فرد نسبت به والدین به لحاظ دینی، اصول‌هایی هستند که تعهد و هویت مذهبی را ممکن می‌کند (لیتون و همکاران، ۲۰۱۱: ۴۰۰). امیل دورکیم (۱۹۶۵)، دین را سیستم یکپارچه‌ای از باورها و اعمال نسبت به چیزهای مقدس، چیزهای جدا و ممنوع (نامقدس)، اعتقادات و اعمالی می‌داند که در یک واحدی بنام "کلیسا" که همه به آن پایبند هستند، متحد می‌شوند (دورکیم، ۱۹۶۵: ۴۷). این دین‌داری شامل رابطه مثبت افراد با دین بوده و در یک جامعه بین افراد مشترک و عمومی است (جنسن، ۲۰۲۱: ۲۷۹). هویت دینی گفتمانی

Commented [b4]: شماره صفحه قید شود

^۹ Hive switch

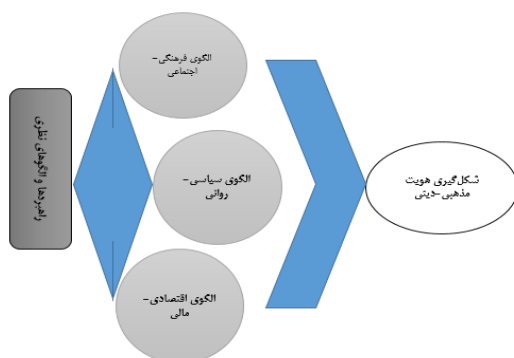
است که همراه با مرزبندی خویشاوندی با غیرخودی و غیریت‌سازی است. برای مؤمنان هویت دینی شامل درکی از رابطه و تعامل انسان به عالم قدسی، موجودات مخلوق و خدا، مقدس و ناسازست (ورینر، ۲۰۰۹: ۲۳۹). این اعمال مذهبی از طریق مناسک، اعمال عبادی و باورها الهی، باعث تشکیل یک اجتماع همگن در برابر گروه متفرق، پراکنده و غیر متحد می‌شود (آرگیل، ۲۰۰۶: ۷۸). این هویت دینی نظام اعتقادی فراگیر، جهان‌بینی از باورهای اخلاقی و هنجارهای رفتاری را ایجاد می‌کند که این سنت‌ها در جامعه مؤمنان آن‌ها را از طریق عمل جمعی مشترک منسجم می‌سازد (کینگ، ۲۰۱۹: ۱۹۸). به این خاطر حفظ دین زیربنای اعتقادی جامعه و تداوم فرهنگ دینی، نیازمند توجه به کیفیت تعلیم و تربیت و خلق هویت دینی است (نیرومند و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۶۴).

ج. جمع‌بندی نظری-تجربی

بر این اساس باید گفت که هویت‌های دینی نقش مهمی در ترسیم مسیر زندگی جامعه اسلامی ایفا نموده (حیدری و رمضانی باصری، ۱۳۹۲: ۸)؛ و گونه‌ای از انواع هویت انسانی و برگرفته از ساختار دینی جامعه بوده (رتوفی، ۱۳۹۱: ۱۱) و عامل ایجاد همبستگی و انسجام اجتماعی است (مصلح، ۱۳۹۲: ۱۸) که با افزایش تعلق اجتماعی به دین و جامعه؛ به تقویت هویت جمعی اسلامی ختم می‌گردد (ترکمانی، ۱۳۹۷: ۴۵). بر این اساس در جوامع سنتی و مذهبی، مذهب همه فضای دیگر اجتماعی را تحت تأثیر قرار داده و نه تنها یک‌خرده سیستم فرهنگی نیست، بلکه پایه و اساس و چارچوب هر چیزی (واقعیت اجتماعی) در جامعه است. به لحاظ کلی غیرقابل تقلیل به امر دیگری است (گیرتز، ۱۹۷۳: ۵۰). محوری‌ترین معنای ادیان توحیدی؛ توحید است که پیام آسمانی بوده و حکایت از ساختار واحدی می‌کند (وپیرمن، ۱۹۹۸: ۱۸۰). که به انسان در زندگی این جهانی جهت می‌دهد. این توحید در دین اسلام؛ با دعوت انسان به سوی خدا؛ آن‌ها را از قبیله‌گرایی خارج و وارد فرهنگ و فضای ساختاری نوینی بنام جامعه نمود که ایجاد جامعه اسلامی بود (جعفرزاده و امین کلپیر، ۱۳۹۸: ۱۱۴). دین به مقدس‌سازی زندگی اجتماعی افراد از طریق مناسک و آیین‌های جمعی گرایش داشته و سعی در بیان هویت جمعی جامعه دارد. (کریستی، ۱۳۹۳: ۱۱). این دین دارای کارکردهای طبیعی از جمله ترویج صداقت، اخلاقیات مشترک، نمادها و شعائری مشترک دارد که ارزش‌های بنیادین محسوب می‌شوند مذهب ابهام‌های اجتماعی را از بین برده و باعث ثبات و جهت‌گیری پایدار در زندگی و مانع از فروپاشی عمومی اجتماعی می‌شود. بر این اساس الگوی نظری تحقیق در ادامه تدوین شده است.

د. الگوی نظری تحقیق

باتوجه به پیشینه تجربی پژوهش، دیدگاه نظری ویلیام جمیز و امیل دورکیم، مدل نظری زیر ترسیم شده است:

شکل شماره ۱: الگوی نظری تحقیق

Commented [b5]: شماره صفحه قید شود:

Commented [b1]: شماره صفحه قید شود:

Commented [bV]: شماره صفحه قید شود:

۳. روش پژوهش

روش پژوهش از نوع روش فراترکیب^{۱۰} است. روش فراترکیب استفاده شده، از نوع استقرایی کیفی و الگوی تحلیل سندلوسکی و باروسو است. این روش، دارای الگوی ساختارمند، برای تحلیل کیفی متن و استخراج مفاهیم در روش فراترکیب است و دارای یک الگوی هفت مرحله در تحلیل پیشینه پژوهش است. روش اصلی گردآوری داده‌های از نوع مطالعات کتابخانه‌ای است. روش فراترکیب، فرا مطالعه و یک روش تحقیق کیفی محسوب می‌شود که از اطلاعات یافته‌های استخراج شده از مطالعات دیگران، در زمینه موضوع مرتبط برای پاسخ به پرسش اصلی پژوهش استفاده می‌کند. محقق، در اصل، داده‌های ثانویه حاصل از سایر مطالعات را برای پاسخگویی به نتایج تحقیق خود، باهم ترکیب نموده و نتایج جدیدی در قالب شاخص، مفاهیم اصلی و مقوله خرد، به دست می‌آورد. بر این اساس؛ در بازه زمانی پژوهش ۱۳۷۷ الی ۱۴۰۳؛ از جامعه آماری ۱۶۰ سند از سایت نورمگز، ایران داک، مگ ایران و سرچ آزاد در گوگل، به روش تعددی - غیر احتمالی از طریق غربالگری و گزینش؛ پژوهشی ۹۴ در تحلیل نهایی باقی ماندند. برای تجزیه و تحلیل متون از excel (فراوانی و درصد فراوانی) و نرم افزار Maxqda ۲۰۲۲ جهت کدگذاری و ترسیم نمودار درختی استفاده شده است. پژوهش حاضر برای سنجش کیفیت مفاهیم انتخابی از سوی محققان با کارشناس و خبره (علوم اجتماعی) با شاخص کاپا $(\kappa = \text{Pi} = (\text{PAo} - \text{PAE}) / (1 - \text{PAE}))$ مورد بررسی قرار گرفت که در آن PAo میزان توافق مشاهده شده و PAE میزان توافق مورد انتظار است. مقدار کاپا بین ۰ الی ۱ نوسان داشته و هرچه مقدار آن به یک نزدیک باشد، نشان از اجماع مناسب بین ارزیابان است. در نهایت با توجه به تعداد مفاهیم خلق شده متفاوت و مشابه؛ مقدار کاپا، تعیین شده و روایی پژوهش با استفاده از نظر خبرگان و آزمون کاپا؛ بالای ۰/۷۱ برآورد شده است. پژوهشگر ۲۴ مفهوم و خبره دیگر ۲۱ مفهوم ایجاد کرده‌اند که از این تعداد ۲۰ مفهوم مشترک هستند.

۴. تحلیل تجربی

به لحاظ رشته تخصصی نویسندگان د ۴۵ درصد علوم اجتماعی، ۱۸ درصد علوم تربیتی، ۹ درصد روانشناسی، ۲ درصد علوم انتظامی، ۱ درصد پزشکی، ۳ درصد علوم سیاسی؛ ۸ درصد علوم ارتباطات؛ ۸ درصد معارف اسلامی-دینی و ۶ درصد از رشته مدیریت بوده‌اند.

-شیوه نمونه‌گیری ۱۵ درصد تصادفی ساده، ۲۸ درصد تصادفی خوشه‌ای؛ ۱۱ درصد طبقه‌ای؛ ۲ درصد سهمیه‌ای، ۴۲ درصد هدفمند و ۲ درصد به صورت دسترس بوده است

-از بعد جامعه آماری مورد بررسی؛ ۳۵ درصد نوجوانان و جوانان؛ ۲۲ درصد دانش‌آموزان و معلمان مدارس؛ ۱۸ درصد دانشجویان و دانشگاهیان، ۱۳ درصد داده‌های آماری و اسنادی؛ ۸ درصد شهروندان عمومی؛ ۱ درصد طلاب دینی و ۳ درصد کاربران فضای مجازی بوده‌اند.

-۸۰ درصد هویت قومی فارس؛ ۶ درصد لر، ۶ درصد کرد؛ ۲ درصد هرکدام از قوم آذری، عرب، بلوچ، مازنی بوده است.

-از بعد نوع پژوه، ۸۸ درصد مقاله پژوهشی و ۱۲ درصد رساله ارشد بوده است.

نوع روش کل پژوهش‌ها در ۸۲ درصد پیمایش (کمی)؛ ۸ درصد مصاحبه؛ ۴ درصد فراترکیب و ۶ درصد کیفی اسنادی بوده است.

بعد از تنظیم، غربالگری و استخراج مفاهیم پژوهش به تجزیه و تحلیل؛ کدگذاری و مقوله‌بندی آن پرداخته شده است. در این پژوهش راهبردهای اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، روانی، فرهنگی و اقتصادی شناسایی شده‌اند که در ذیل به آن پرداخته می‌شود.

الف. راهبردهای اجتماعی

^{۱۰} [Meta-synthesis](#)

مهم‌ترین راهبردهای اجتماعی مرتبط با خلق و شکل‌گیری هویت دینی شامل چهار مؤلفه اصلی ۱. سرمایه اجتماعی؛ ۲. الگوهای مرجع؛ ۳. نهاد خانواده و ۴. کنترل اجتماعی در جدول شماره ۱ ارائه شده است.

جدول شماره ۱- راهبردهای اجتماعی موثر بر هویت دینی-مذهبی

شاخص اصلی	مقوله اصلی	مفاهیم خرد
اجتماعی	مشارکت اجتماعی، همیاری و تعاون، مسئولیت‌پذیری اجتماعی، اعتماد اجتماعی، تعامل اجتماعی، روابط اجتماعی متقابل، حضور در جمع، میزان تعامل با دوستان، شبکه روابط قوی، صداقت و تعاون، همبستگی اجتماعی	اهمیت دادن به دیدگاه نخبگان، تأثیر گروه همسالان، جهت‌گیری دینی و ملی معلمان، حفظ جایگاه نخبگان، تعامل مدیران و بزرگان با نسل جوانان، تبیین دین از نگاه شخصیت اجتماعی، معرفی چهره‌های ماندگار علمی-دینی، هویت گروهی
	تربیت خانوادگی، سرمایه اجتماعی خانواده، تلاش خانواده در تحقق هویت دینی، الگوهای ارتباطی مناسب خانواده، دین‌داری و مذهبی بودن والدین، توجه به مسائل مذهبی و اعتقادی در خانواده، اهمیت فرهنگ دینی و ارزش‌محوری والدین، پابندی خانواده به ارزش ملی و اسلامی، سلامت محیط خانواده، هماهنگی خانواده با مدرسه و نظام آموزشی، فضای آموزشی و دینی خانواده	
	تقویت و پذیرش اجتماعی، نظارت اجتماعی، پیوند نظارتی والدین و فرزندان، تحقق جامعه اسلامی از طریق آموزش و نظارت، استقرار فرهنگ دینی در دانشگاه و نظارت بر آن، جامعه‌پذیری دینی در خانواده، نظارت مستمر بر رفتار و اعمال فردی، بازخورد اجتماعی از طریق نظارت صمیمانه، هدایت دانش‌آموزان در مدارس به نماز جماعت، واریسی و پایش تعلق دینی افراد	
	منبع	فضل الهی قمشی و ملکی توانا (۱۳۹۱)، سلمانی اردانی و همکاران (۱۴۰۰)، معمار و پارسا (۱۳۹۹)، ترکمانی (۱۳۹۷)، عابدی و همکاران (۱۳۹۷)، گرمی (۱۳۹۵)، ولی‌نژاد (۱۳۹۴)، جمشیدی حسن‌آبادی (۱۳۹۳)، مصلح (۱۳۹۲)، رنوفی (۱۳۹۱ و ۱۳۸۹)، تقی‌زاده (۱۳۷۸)، رستمی (۱۳۹۶)، احمدپور و قادرزاده (۱۳۸۹)، رفعت‌جاه و شکوری (۱۳۸۷)، عابدی و منادی (۱۳۹۴)، مسعودنیا و همکاران (۱۳۹۵)، راستگو سوق و همکاران (۱۳۹۷)، قصابی و همکاران (۱۳۹۲)، قنبری برزین (۱۳۹۶)، نواح و همکاران (۱۳۹۸)، پارسامهر و اصغری ینگجه (۱۳۹۵)، پاشا و فلاح‌زاده (۱۳۹۱)، مویدفر و شاه‌وران (۱۴۰۰)، حسین‌زاده و همکاران (۱۳۹۱)، یعقوبی و محمدزاده (۱۳۹۶)، جوادی یگانه و همکاران (۱۳۹۲)، شریفی رهنمود و همکاران (۱۳۹۷)، رفعت‌جاه و روح افزا (۱۳۹۱)، بذرافشان و رفیعی کته تلخ (۱۳۹۲)، بختیاری و فرخی (۱۳۹۱)، احمدی و همکاران (۱۳۹۳)، کوهی و نواختی مقدم (۱۳۹۶)، کاروانی و امینی‌زاده (۱۳۹۷)، یاریان و دین‌پرور (۱۳۹۹)، شیردل و حامی کارگر (۱۴۰۱)، دارابی و همکاران (۱۳۹۵)، انصاری و همکاران (۱۴۰۰)، شریف‌زاده و همکاران (۱۳۹۳)، روشنائی (۱۳۹۵) قاسمی و همکاران (۱۳۹۱)، امینی و همکاران (۱۳۹۳)، فضل‌الهی قمشی و شیبانی (۱۴۰۰)، شهبانی و بیانی (۱۳۹۲)، پارسامهر (۱۳۹۱)، حاتمی کاکش و همکاران (۱۴۰۲)، شجاعی (۱۴۰۲) حیدری و رمضان‌باصری (۱۳۹۴) امینی و دادخواه تهرانی (۱۴۰۳) نیرومند و همکاران (۱۴۰۱)، سلیمی و مهدی‌نیا (۱۴۰۲)، زارع جعفری زواره (۱۴۰۱)

ب. راهبردهای فرهنگی

مهم‌ترین راهبردهای فرهنگی مرتبط با خلق و شکل‌گیری هویت دینی شامل مؤلفه‌های اصلی ۱. جامعه‌پذیری دینی؛ ۲. کنترل فرهنگی؛ ۳. ارتقای سواد رسانه‌ای؛ ۴. الگوهای آموزشی؛ ۵. الگوهای سازمانی؛ ۶. خلق هویت دینی و ۶. مقابله با سبک زندگی غربی تر جدول شماره ۲ ارائه شده است.

جدول شماره ۲- راهبردهای فرهنگی موثر بر هویت دینی-مذهبی

شاخص اصلی	مقوله اصلی	مفاهیم خرد
فرهنگی	ترویج اصول اعتقادی، آموزش ایمان، انجام مناسک حج، مشارکت دینی نوجوانان، عملکرد آموزشی والدین در حوزه دین، عملکرد مناسب کارگزاران دینی، جامعه‌پذیری مذهبی، تقویت ارتباط در تربیت دینی، تشویق روش اصلی تربیت دینی، الگوسازی در تربیت دینی، استفاده از روش محبت و ملامت در تعلیم دینی، تربیت بر اساس فطرت و ارزش معنوی، انتقال ارزش‌های دینی-معنوی، حفظ اهمیت و جایگاه تربیت دینی، شبکه‌سازی و تعامل‌گرایی در تربیت دینی، مشارکت مذهبی در جشن و مراسم مذهبی، موفقیت تحصیلی از طریق الگوهای مذهبی، تبدیل باورهای دینی به یک باور عمومی، آگاهی از مسائل مذهبی، امر به معرف، توصیه دینی، توصیه برای دوستی با اولیای دینی، رهایی از تعلقات دنیوی، مشارکت دینی والدین، هویت فرهنگی، سواد فرهنگی، سرمایه فرهنگی، آموزه‌های فضایل اخلاقی، تقویت بنیان‌های فکری، معنوی و اخلاقی، اختصاص منابع درسی به دین و مذهب، اعتقاد درونی همراه با توجه به التزام عملی، اعتدال در تقویت و گسترش تربیت دینی، آموزش جامع و همه‌جانبه، شبکه‌سازی و تعامل‌گرایی در تربیت دینی، احترام متقابل معلم و یادگیرنده	

۲. سبک و الگوهای تربیتی	سبک والدگری مسئولانه، پرورش دهنندگی مبتنی بر الگودهی عملی، تبیین صحیح دین، استفاده از فضاهای مقدس در خانواده، پرورش دهنندگی مبتنی بر تکریم شخصیت و تفویض اختیار به فرزندان، پرورش دهنندگی مبتنی بر برجسته کردن ارزش‌ها و تقبیح ضد ارزش‌ها، پرورش دهنندگی مبتنی بر نهادینه‌سازی فضایل و ارزش‌های اخلاقی، پرورش دهنندگی مبتنی بر توجه به استعدادها و توانمندی‌های وجودی متفاوت فرزندان، پرورش دهنندگی مبتنی بر توجه به بستر فعال و صیانت شده دینی، پرورش دهنندگی مبتنی بر توجه به محیط برانگیزاننده و بصیرت افزا، پرورش دهنندگی مبتنی بر بهره‌گیری از امکانات خارج از حیطه والدینی، مدیریت فرآیندی والدین در انتقال مفاهیم و ارزش‌های اخلاقی با رویکرد دینی_ اخلاقی، مدیریت کنترلی و استراتژی خطی، مدیریت نظارتی و استراتژی تعاملی، بسترسازی عاطفی و استراتژی تأثیرگذاری، بسترسازی حمایتی و استراتژی تسهیل‌گری دین‌داری، پرورش‌گری شناخت و استدلال و استراتژی توانمندسازی انتخاب اصلح، پرورش‌گری بازدارندگی فعال و استراتژی خود کنترل‌گری در فرزندان، پرورش‌گری هویت دینی و استراتژی هم‌افزایی کنشگران، خودارزیابی و خود هدایت‌گری با رویکرد دینی اخلاقی، اهتمام بر منسجم سازی وجودی مبتنی بر کاوشگری مداوم، اهتمام بر پابندی به تعهدات و کنترل، جهت‌بخشی و تنظیم مداوم آن، استفاده از استدلال منطقی در تبیین دین، خلق الگوهای مهم جهت ترسیم زندگی نسل جدید، اجتناب از تعصبات و روش‌های خشک و خرافاتی، سازگاری عمل مسئولان مذهبی و مبلغان با باورهای آنها.
۳. ارتقای سواد رسانه‌ای	سواد رسانه‌ای، بعد آموزشی اینترنت، شبکه‌های اجتماعی، نوع استفاده از رادیو، نوع استفاده از تلویزیون، میزان استفاده کاربران از شبکه‌های اجتماعی، فضای سایبری سالم، میزان دسترسی به اینترنت، برنامه‌های خبری دینی در رسانه، خبرهای تفریحی مرتبط با اسلام در تلویزیون، رسانه‌های جمعی دینی، استفاده از شبکه اجتماعی اینستاگرام، سبک زندگی اینترنتی، شبکه‌های ماهواره‌ای، نوع استفاده از رسانه‌های مکتوب، نحوه استفاده از شبکه‌های سیمای خارجی، میزان مشاهده برنامه‌های دینی، ارتقای سلامت اخلاقی در رسانه، مدیریت فضای مجازی، هدف از فعالیت و مشارکت در فضای مجازی. فضای مجازی؛ نگرش نسبت به محتوای مطالب در فضای مجازی، میزان مهارت فرد در درک محتوای پیام‌های رسانه‌ای، گزینش آگاهانه پیام‌ها، نگاه انتقادی به پیام‌ها و تجزیه و تحلیل آن‌ها، آموزش رژیم مصرف رسانه‌ای به والدین

۶. الگوهای آموزشی علمی	مطالعه آثار و کتب دینی، اصلاح محیط آموزشی، تنظیم کتاب درسی دینی، باورهای علمی و دینی معلم، کارکرد مدیر و آموزش‌های بنیادی دینی، اهتمام امور تربیتی به دین و نماز جمعی، رعایت حقوق اجتماعی اساتید، ترویج نظم اجتماعی نسبت به دین‌داری و شئون مذهبی در سازمان‌ها، نگارش، تنظیم صحیح و مناسب دروس دینی، تشویق و گفتگوهای دوطرفه در دانشگاه، تدوین نامه‌های سازمانی و غیرسازمانی در الگوی دینی، رفتار مناسب مدیر بادرش‌آموزان، پایبندی مدیر به مسائل دینی، تقویت فعالیت بسیج در مسیر تحقق جامعه دینی، بهره‌گیری از اساتید و محققان مسائل دینی، یادگیری دینی از طریق معلم و مدیر، تدوین بسته‌های آموزشی، پیوند بین دین و دانش، آموزش تمرین حل مسئله و تفکر انتقادی، تولید برنامه مناسب دینی، نیازسنجی تربیت اخلاقی یادگیرنده، برگزاری دوره و کارگاه آموزشی، تنوع‌بخشی به برنامه‌های فرهنگی-تربیتی، استفاده از ظرفیت انسانی آگاه به مسائل اجتماعی دین، عدم برخورد تحکم‌آمیز در رعایت شئون دینی، بهره‌گیری از تجارب معلمان و اساتید، تبیین اثرات دین‌داری بر رشد علمی و فردی، استفاده از ابزار هنر در ترویج دین، بهره‌گیری از نمادهای فرهنگی در تشریح و تبیین ارزش دین‌داری، استفاده صحیح و مناسب از شیوه‌های نوین آموزشی، بازی وارسازی ابزار مناسبی، ساختار قانونی دانشگاه، نشاط آموزشی دین‌محور
۷. الگوهای سازمانی	استفاده از اساتید متخصص دین، توجه به نظام آموزشی دانشگاهی دین‌محور، شبکه‌سازی دانشگاه با نهادهای متولی تربیت دینی فرهنگ‌سازی تربیت دینی، تقویت نهادهای فرهنگی، برنامه‌های فرهنگی مساجد در ادارات، تعامل مسئولان کشوری با هیئت‌های مذهبی، ایجاد هویت دینی سازمانی، ترویج ارزش‌های فرهنگی دینی در محیط کار، ساختار فرهنگی در سازمان، اصلاح نهادهای دینی، تأکید بر فرهنگ اسلامی کار و کوشش، پیوند فضای اداری با الگوهای دینی، قرار دادن نمادهای دینی در تعامل سازمانی، بازگشت به تکریم ارباب و رجوع، خلق احترام اجتماعی شهروندی، ایجاد نهادهای اجتماعی دینی
۸. سبک فراغت اسلامی	مطالعه متون دینی در مدارس و سازمان‌ها، استفاده از آموزه‌های قرآنی در زندگی، عمل به واجبات و مستحبات در زندگی؛ فعالیت‌های مذهبی و دخالت دادن مذهب در تصمیم‌گیری‌ها و انتخاب‌های زندگی، تعهدات اخلاقی، آمادگی جهت تحقق حیات طیبه، ترویج و تعمیق فرهنگ دینی و اسلامی، توجه به تجهیزات و تسهیلات مطلوب در خانه و جامعه در زمینه اقامه نماز، سبک زندگی اسلامی، دوری از لذت‌گرایی، کاهش فرهنگ مصرف‌گرایی، مقابله با ارزش‌های مدرن، مقاومت در برابر در تهاجم فرهنگی، تقویت جمع‌گرایی و ارزش‌های سستی دینی، مقابله با فرهنگ فردگرایی و اومانیسم، بستن مسیرهای ظهور فرقه‌های دینی
۹. سبک زندگی با مقابله با	

منبع	روشنایی (۱۳۹۵)، سلمانی اردانی و همکاران (۱۴۰۰)، ساعی و همکاران (۱۳۹۹)، ترکمانی (۱۳۹۷)، عابدی و همکاران (۱۳۹۷)، کرمی (۱۳۹۵)، باعزت (۱۳۹۴)، نادری و همکاران (۱۳۹۴)، قنبری برزبان و همتی (۱۳۹۴)، ریاحی و همکاران (۱۳۹۳)، ارژنگ و میرفردی (۱۳۹۳)، فضل الهی قمشی و ملکی توانا (۱۳۹۱)، مصلح (۱۳۹۲)، پاشا و فلاح زاده (۱۳۹۱)، جمالی فیروزآبادی و اخلاقی (۱۳۹۱)، رنوفی (۱۳۹۱)، رفعت جاه و روح افزا (۱۳۹۱)، اخلاقی (۱۳۹۱)، ولایتی و همکاران (۱۳۹۰)، رنوفی (۱۳۸۹)، تاجیک اسماعیلی و کلاهدوز (۱۳۹۸)، سفیری و نعمت الهی (۱۳۹۱)، رفعت جاه و شکوری (۱۳۸۷)، عابدی و منادی (۱۳۹۴)، علیزاده اقدم (۱۳۸۶)، عباسی و همکاران (۱۳۹۳)، مزینانی (۱۳۹۳)، قصابی و همکاران (۱۳۹۲)، قنبری برزبان (۱۳۹۶)، پارسامهر و اصغری ینگجه (۱۳۹۵)، آذریون (۱۳۹۷)، مویدفر و شاهوران (۱۴۰۰)، حسین زاده و همکاران (۱۳۹۱)، میرزایی (۱۳۹۹)، رضائیان و توتونچی (۱۳۹۸)، سفیری و غفوری (۱۳۸۸)، لطف آبادی و نوروزی (۱۳۸۳)، قادرزاده (۱۳۹۳)، شیردل و حامی کارگر (۱۴۰۱)، دارابی و همکاران (۱۳۹۵)، صمدی (۱۴۰۱)، تاجیک اسماعیلی و تاجیک اسماعیلی (۱۳۹۴)، امینی و همکاران (۱۳۹۳)، تاج بخش و همکاران (۱۴۰۰)، رحیمی نژاد و محمدی (۱۳۹۵)، خالقی پور (۱۳۹۵)، حاتمی کاکش و همکاران (۱۴۰۲)، محمودی و ایمانی فر (۱۳۹۸)، حیدری و رمضانی باصری (۱۳۹۴)، فضل الهی قمشی و شبانی (۱۴۰۰)، شعاعی (۱۴۰۰)، سلمانپور (۱۴۰۰)، جعفری وزالی (۱۳۹۸)، نیرومند و همکاران (۱۴۰۱)، کارگرخوش و همکاران (۱۴۰۲)، یزدخواستی و همکاران (۱۳۹۷)، آقا محمدی (۱۳۹۲)، موسی و همکاران (۱۴۰۰)، زارع جعفری زواره (۱۴۰۱)، مولودپوری و همکاران (۱۴۰۲)، شیردلی (۱۴۰۲)، جهان مهین (۱۴۰۲) نیره رحمانی (۱۴۰۲) شاکری ورزنه و صالحی نجف آبادی (۱۴۰۲) استادآقا (۱۴۰۲)، حسینی (۱۴۰۲)

ج. راهبردهای روانی

مهم ترین راهبردهای روانی مرتبط با خلق و شکل گیری هویت دینی در چهار مؤلفه اصلی فطرت گرایي؛ محرک روانی؛ باورهای ذهنی؛ سلامت روانی؛ شخصیت سازی دینی در جدول شماره ۳ ارائه شده است.

جدول شماره ۳- راهبردهای روانی موثر بر هویت دینی-مذهبی

شاخص اصلی	مقوله اصلی	مفاهیم خرد
روانی	روانی	ایمان درونی، فطرت انسانی پاک، جستجوی آرامش، خودکنترلی، حس معنا، هدف داری، جهت بخشیدن به زندگی، باور به اعتقادات، ارزش های اسلامی، اعیاد اسلامی و مراسم و مناسک اسلامی، تأکید بر خودشناسی، حس رضایت از زندگی، رسیدن به کمال، پرورش و رشد باورهای ذهنی فرد، تحول قلب و عقل، تربیت شخصیت دینی افراد، رشد خلاقیت دینی افراد، تربیت فطری، بصیرت افزایی.

خودپنداری مثبت، عوامل برانگیزاننده، پاداش، انگیزه درونی، لذت درونی، ترغیب و الگودهی، رویکرد مثبت به آینده، وحدت اعتقادی و عزت نفس، واکنش پذیری عاطفی، روحیه امیدواری و مثبت نگری، عواطف دینی، آینده نگری	۱. مکتب روانی	
باورهای درونی بعد اعتقادی، هویت شخصی، مؤلفه شناختی دینی، شاخص های احساسی و اعتقادی احساس، باور و اعتقاد، بازاندیشی هویت دینی، دانش دینی و اعمال (فرائض) دینی، هویت فردی و روانی، هوش معنوی	۲. باورهای ذهنی	
سلامت روانی، میل به پیشرفت، سلامت اخلاقی، عزتمندی و همچنین، خودمهارگری، امنیت روانی، کاهش اضطراب، فشار روانی، افسردگی و بحران های شخصیتی، نیاز نوجوانان به دلایل متقن و روشن در دین پذیری، سلامت ذهنی، شکوفایی شخصیت، رشد متوازن شخصیت دانش آموزان، الگوی والد-فرزندی	۳. سلامت روان	
جهت بخشیدن به زندگی، وحدت اعتقادی، ویژگی های تمدنی، توجه به منزلت، معنا بخشیدن به جهان و مقاومت در برابر مصائب، میزان اهمیت به ارزش های دینی در خانه و جامعه، هویت یافتگی دینی، پذیرش هویت دین، فهم درست از اسلام، جذب و درونی سازی مفاهیم اساسی دین، کنشگری فعال	۴. جهت بخشیدن به زندگی	
نبرومند و همکاران (۱۴۰۱)، روشنائی (۱۳۹۵)، سلمانی اردانی و همکاران (۱۴۰۰)، ساعی و همکاران (۱۳۹۹)، ترکمانی (۱۳۹۷)، ریاحی و همکاران (۱۳۹۳)، رئوفی (۱۳۹۱)، رفعت جاه و روح افزا (۱۳۹۱)، رئوفی (۱۳۸۹)، قلمی و شعاع (۱۳۹۷)، موسی وند و همکاران (۱۳۹۶)، مزینانی (۱۳۹۳)، راست گو سوق و همکاران (۱۳۹۷)، پارسامهر و اصغری ینگجه (۱۳۹۵)، حسین زاده و همکاران (۱۳۹۱)، سلاجقه و میریوسفی (۱۳۹۷)، جاودان و همکاران (۱۳۹۹)، یاریان و دین پرور (۱۳۹۹)، فضل الهی قمشی و شیبانی (۱۴۰۰)، شهابی و بیانی (۱۳۹۲)، پارسا مهر (۱۳۹۱)، کریمی منجرمویی و فرهنگد (۱۳۹۶)، حیدری و رمضان بصری (۱۳۹۴)، شیرچی و همکاران (۱۳۹۸)، حاتمی کاکش و همکاران (۱۴۰۲) شجاعی (۱۴۰۲) یاری رنانی (۱۴۰۲)	منبع	

د. راهبردهای سیاسی

مهم ترین راهبردهای سیاسی مرتبط با خلق و شکل گیری هویت دینی شامل دو مؤلفه اصلی ۱. سرمایه سیاسی و ۲. جامعه پذیری سیاسی در جدول شماره ۴ ارائه شده است.

جدول شماره ۴- راهبردهای سیاسی موثر بر هویت دینی-مذهبی

شاخص اصلی	مقوله اصلی	مفاهیم خرد

سیاسی	همراهی دین باسیاست، میزان رضایتمندی سیاسی، اعتماد سیاسی، انسجام سیاسی، مشارکت سیاسی، تعلق سیاسی، جدایی ناپذیری دین از سیاست	سیاسی
	برنامه‌های سیاسی، بعد سیاسی هویت، آموزش سیاسی، عضویت در حزب دینی، الگوپذیری از نهادهای سیاسی، همسویی ارزش‌های دینی با نظام سیاسی حاکم، کارآمدی جامعه و نظام سیاسی، تقویت احزاب دینی	سیاسی
منبع		ایمان‌پور و سروش (۱۳۸۱)، قصابی و همکاران (۱۳۹۲)، مویدف‌ر و شاهوران (۱۴۰۰)، رفعت جاه و روح افزا (۱۳۹۱)، صمدی (۱۴۰۱)، روشنائی (۱۳۹۵)، فضل الهی قمشی و ملکی توانا (۱۳۹۱)

ه. راهبردهای اقتصادی

مهم‌ترین راهبردهای اقتصادی مرتبط با خلق و شکل‌گیری هویت دینی شامل دو مؤلفه اصلی ۱. ارتقای رفاه اجتماعی و ۲. فضای کسب‌وکار مساعد در جدول شماره ۵ ارائه شده است.

جدول شماره ۵- راهبردهای اقتصادی موثر بر هویت دینی-مذهبی

شاخص اصلی	مقوله اصلی	مفاهیم خرد
اقتصادی	بعد اقتصادی هویت، رشد متوازن اقتصادی، رفاه اجتماعی، کاهش مشکلات اقتصادی، ارتباط کسب کار با سبک زندگی دینی، تأکید بر شغل حلال و سالم، کاهش فقر و محرومیت	بعد اقتصادی هویت، رشد متوازن اقتصادی، رفاه اجتماعی، کاهش مشکلات اقتصادی، ارتباط کسب کار با سبک زندگی دینی، تأکید بر شغل حلال و سالم، کاهش فقر و محرومیت
	افزایش میزان درآمد، نوع شغل، امنیت شغلی، سرگرمی شغلی، تأمین معاش منزل، فقدان دغدغه مالی و کاری	افزایش میزان درآمد، نوع شغل، امنیت شغلی، سرگرمی شغلی، تأمین معاش منزل، فقدان دغدغه مالی و کاری
منبع	عابدی و منادی (۱۳۹۴)، رفعت جاه و روح‌افزا (۱۳۹۱)، امینی و همکاران (۱۳۹۳)، شهابی و بیانی (۱۳۹۲)، روشنائی (۱۳۹۵) جهان مهین (۱۴۰۲)	

۵. نتیجه‌گیری

هویت دینی به معنای احساس معنای دینی و پنداشت دینی فرد از خود است که باعث اتصال و پیوستن فرد به گروه‌های اجتماعی یا جامعه مؤمنانه شده و سرمایه مذهبی شکل می‌گیرد، فرایند شکل‌گیری این هویت امری تدریجی و تابع عوامل چندگانه است. دین و تبدیل شدن آن به هویت در نگرش، ارزش و باورهای اجتماعی-فرهنگی شهروندان، امری حیاتی و نیازمند بسترسازی و تهیه راهبردهای کلان، میانی و خرد در سطح جامعه، خانواده، نظام‌های آموزشی و سازمانی است. بر این اساس پژوهش حاضر بر آن است تا مهم‌ترین الگوها و راهبردهای جامع شکل‌گیری هویت دینی را در جامعه ایرانی برای آینده آن ترسیم نمایند. برای پاسخ به این راهبردهای جامع و کلان؛ از روش فراترکیب کیفی بهره گرفته که نتایج آن در زیر تبیین و تشریح شده است. نتایج نشان می‌دهد که:

۱. راهبردهای اجتماعی

-**سرمایه اجتماعی:** سرمایه اجتماعی به معنای پیوندها، مشارکت، اعتماد و انسجام اجتماعی میان افرادی است که باعث مسئولیت‌پذیری، تعهد و حضور در مناسک مذهبی و دینی شده و از این طریق رفتارهای دینی به نسل بعدی نیز انتقال پیدا نموده و منجر به شکل‌گیری و ارتقای هویت دینی افراد می‌گردد. در این میان هرچه شدت پیوندها، زمینه‌های انسجام و همبستگی بیشتر؛ به همان میزان شرایط بهتری برای بسترهای دینی مهیا می‌گردد.

-**الگوهای مرجع:** الگوهای مرجع به مفهوم منابع تغذیه‌ای از بعد هنجاری، ارزشی و اخلاقی اطلاق می‌شود که انتقال‌دهنده غیررسمی ارزش‌ها و کلیات دینی به افراد است. در این میان در انتقال ارزش‌های دینی و تربیت هویت دینی؛ یکی از مکانیسم‌های مهم، تکیه بر الگوهای مرجع اجتماعی است که شامل الگوهای دینی، سیاسی، اجتماعی و مدنی است. این امر از طریق تعامل با دوستان، نخبگان اجتماعی، گروه همسالان و مدیران مدارس، دانشگاه و سازمان‌ها در قالب هم‌نشینی افتراقی، به تحکیم و شکل‌گیری هویت دینی منجر می‌شود.

-**نهاد خانواده:** خانواده مهم‌ترین عنصر و ماندگارترین نهاد در جامعه است. وجود تربیت‌های اجتماعی، تعامل مناسب میان اعضای خانواده، والدین-فرزندان، بسترسازی الگوهای ارتباطی مناسب و توجه والدین به مشارکت در امور دینی و احکام الهی باعث جامعه‌پذیری و شکل‌گیری هویت دینی در آن‌ها می‌شود. به‌طوری‌که سلامت اجتماعی درون خانواده و فضای دینی آن، زمینه‌های هویت دینی را شکل می‌دهد.

-**کنترل اجتماعی:** کنترل اجتماعی نقش نظارتی، نهادینگی و هدایت‌کنندگی مفاهیم دینی در فرایند طولانی‌مدت و طی جامعه‌پذیری داشته است؛ این کنترل در بعد غیررسمی شامل نظارت، کنترل، بازخورد و واری‌رسی رفتارهای اجتماعی در جامعه و خانواده است، وجود پیوند میان والدین و فرزندان، نظارت بر فرایندهای آموزشی در مدارس و دانشگاه و همچنین جامعه‌پذیری آن‌ها بر مبنای الگو و راهبردهای تعلیم دینی در ساختار خانواده، زمینه‌های شکل‌گیری هویت دینی را فراهم می‌سازد.

۲. راهبردی فرهنگی

-**جامعه‌پذیری دینی:** آموزش، یاددهی و تعلیم معیارها، اصول و احکام الهی-مذهبی به نسل جدید و استفاده از کارگزاران دینی در انتقال ساده مفاهیم دینی به نسل امروزی باعث شکل‌گیری هویت دینی می‌شود. این امر با ارتباط دادن موفقیت فردی-اجتماعی به مذهب و خلق تعهدهای متقابل به انتقال ارزش‌های دینی-معنوی به نسل جوان، شرایط فکری-عملی‌گرایش به دین‌داری را تقویت می‌کند. در همین راستا می‌توان با ایجاد کارگاهی آموزشی، دوره‌های تربیتی دینی و مشارکت در امور مذهبی و مراسم‌های ملی، فرایند نهادینه شدن الگوهای دینی را در ساختار جامعه ایجاد نمود.

-**کنترل فرهنگی:** کنترل یا نظارت فرهنگی به معنای تأکید و تکیه بر الگوهای هنجاری دین در امر باید و نباید‌های دینی است، به‌طوری‌که می‌توان با ایجاد توصیه، نصیحت، ارشاد دینی برای افراد و فهم اهمیت و جایگاه دوستی و تعامل با اولیا و اوصیای الهی-دینی؛ رفتارهای فردی را کنترل نموده و به لحاظ فرهنگی دین به‌مثابه امری جهت‌دهنده و ناظر برکنش، باورها و کردارهای فردی، پیوستگی خود را در رفتارهای اجتماعی فرد نمایان سازد. انتقال و بازخوانی هویت فرهنگی دین‌محور، آموزه‌های فضایل اخلاقی، حکمت‌های دینی از طریق منابع درسی، دانشگاهی و استفاده از متخصصان، پژوهشگران دین می‌تواند هویت‌سازی دینی را با الگوهای غیررسمی ممکن سازد.

-**ارتقای سواد رسانه‌ای:** سواد رسانه به معنای دانش، آگاهی، علم و مهارت نحوه برخورد و استفاده از فضای مجازی و رسانه‌های اجتماعی در تعلیم الگوها و ارزش‌های دینی افراد است. تغییر رویکردهای رسانه و نظارت بر محتوای آن و غنی‌سازی و جذاب‌سازی برنامه‌های دینی از طریق رسانه‌های اجتماعی و ترویج سبک زندگی اسلامی-دینی و پیوند دادن سلامت

روانی، اجتماعی با دین در قالب تهیه فیلم، پویانمایی، یکی از مهم‌ترین روش‌های ارتباط هویت نسل امروزی با دین اسلام است.

-الگوهای آموزشی: آموزش، نحوه و راهبردهای تمرین و انتقال آن از مهم‌ترین مکانیسم‌های خلق و تربیت شخصیت و هویت دینی در جامعه است. به‌طوری‌که با اصلاح نظام آموزشی، تهیه کتب درسی به زبانی ساده و مرتبط بازندگی امروزی بشر و تعلیم هنجارهای اجتماعی در قالب آموزش‌های دینی در کتب، مدارس و دانشگاه می‌تواند به نهادینه شدن هویت دینی کمک کند. به‌طوری‌که پیوند بین دین و عقلانیت در آموزش و مبارزه با باورهای خرافاتی، خشک و متعصبانه، به شکل‌گیری اجتماع دینی و تعلق دینی منجر می‌شود، این امر نیازمند استفاده صحیح از الگوهای آموزشی نوین یا یادگیری معکوس، مشارکتی و دوطرفه در جامعه است.

-الگوهای سازمانی: سازمان، نهاد و محیط شغلی و آموزشی فرد، به‌مثابه امر کنترلی عمل نموده و می‌تواند با ایجاد انگیزه، تنظیم برنامه‌های فرهنگی، تعامل سازمان با نهادهای مذهبی و ترویج ارزش‌های فرهنگی و دینی به هویت دینی کمک کند، این امر از طریق تأکید بر فرهنگ کار و کوشش اسلامی؛ تدوین ساختار سازمانی بر معیار و الگوهای اسلامی؛ الزامی نمودن مکاتبه، جلسات و نامه‌های سازمانی بر محوریت آموزه‌های دینی و برگزاری نشست‌های دینی؛ به دینی شدن هویت‌سازمانی منجر می‌شود. درنهایت الگوهای دینی سازمان از طریق فرهنگ‌سازمانی در ساختار خانواده و جامعه به‌عنوان مکمل در تحکیم و شکل‌گیری هویت دینی عمل می‌نماید.

-خلق هویت دینی: خلق هویت دینی به معنای نشان دادن اهمیت و ارزش دین در جهت‌دهی، کنترل فردی، درونی و بیرونی فرد در اجتماع است که از طریق تلقین و تقویت رویه‌های اعتقادی، به زندگی و جهان، مقاومت و صبر در برابر سختی‌ها و مصائب زندگی و همچنین ارتباط زندگی فردی با دین، آرمان‌های فکری و رفتاری افراد با دین همگرا و هم‌نوا می‌سازد. همچنین انجام اعمال دینی به‌صورت جمعی و تکلیف نمودن آن در ساختار خانواده، القای فهم صحیح و درست از دین به جامعه و ارتقای سواد دینی باعث تسهیل در هویت دینی می‌گردد.

-مقابله با سبک زندگی غربی: سبک زندگی غربی در قالب تهاجم فرهنگی یاد می‌شود، از معیارهای این سبک زندگی، فردگرایی، مادی‌گرایی، دوری از معنویات و کنش‌های روحانی بوده و زمینه‌های هویت مادی، غیردینی و متضاد بافرهنگ و سبک زندگی اسلامی را رقم می‌زند و این پدیده باعث تضاد باورها و نگرش‌های افراد با معیار، الگوها و هنجارهای حکمرانی اسلامی می‌گردد. درنتیجه می‌توان از طریق جدیت در جریان‌سازی سبک زندگی اسلامی، مقاومت در برابر سبک زندگی مصرفی، مقابله با فردگرایی و فرهنگ زهرآگین سبک زندگی غیردینی؛ به همبستگی دینی و ایجاد سرمایه مذهبی کلان در ساختار جامعه کمک نمود.

۳. راهبردی سیاسی

-سرمایه سیاسی: سرمایه سیاسی به معنای پیوند میان دین و سیاست است که از طریق ارتباط قرار دادن حکمرانی سیاسی بازندگی مردم و ساماندهی آن رخ می‌دهد، به‌طوری‌که وجود اعتماد سیاسی، انسجام و مشارکت سیاسی و افزایش تعلق سیاسی فرد به خلق هویت دینی نیز کمک می‌کند، این امر از طریق کاهش میزان نارضایتی، بی‌اعتمادی‌ها به مجریان، مدیران و تأمین رضایت اجتماعی شهروندان از عملکرد دولتی در زندگی مردم مشاهده نمود

-جامعه‌پذیری سیاسی: جامعه‌پذیری سیاسی به معنای داشتن برنامه، هدف، الگوهای سیاسی از طریق عضویت فرد در احزاب، دینی بودن، احزاب و نمادها و مرجع شدن گروه و نخبگان سیاسی دینی به انتقال مفاهیم دینی از طریق ترجمان‌های سیاسی رخ می‌دهد.

۴. راهبردی روانی

-**فطرت گرایی:** فطرت گرایی به معنای ایجاد ایمان درونی و تربیت فطرت پاک انسانی است. این ایمان درونی منجر به خودکنترلی، تزکیه نفس شده و فرد با استفاده از هدف‌داری و معناداری به زندگی خود جهت می‌بخشد، در این میان باورهای اعتقادی، ارزش‌های اسلامی و خودشناسی فرد سرآغازی بر هویت دینی است، فرد با رضایت از خود و زندگی به لحاظ درونی و معنا، باورهای ذهنی و عقلی خود را ارتقای بخشیده و تعامل و ارتباط خود را خدا و احکام اسلامی تقویت می‌کند.

-**محرك روانی:** محرك روانی به معنای احساس مثبت، حس و انگیزه رضایت‌بخش از رفتار و کنشی است که فرد انجام می‌دهد؛ هرچه تقویت‌کننده روانی-ذهنی در خانواده، سازمان و جامعه نسبت به دین و پیامدهای حاصل از دین‌داری عینی‌تر و بیشتر شود، به همان میزان زمینه‌های دینی شدن شخصیت، رفتار و روان فردی مهیا می‌گردد. به‌طوری‌که فرد با لذت درونی و دریافت پاداش به‌مثابه انگیزه بیرونی؛ از عملکرد دینی خود امیدوار شده و در پی تقویت هویت و مؤلفه‌های دینی می‌گردد.

-**باورهای ذهنی:** باورهای درونی فرد نسبت به دین، داشتن هویت شخصیتی و همچنین معرفت‌شناختی از دین، زمینه‌ساز آغاز شکل‌گیری هویت دینی است.

-**شخصیت بهنجار دینی:** شخصیت سالم روانی و علاقه به پیشرفت، تحول و سلامت اخلاقی باعث ارتقای دینی می‌شود. احساس عزت، مهار گرایی و سلامت روانی به خلق هویت دینی می‌شود.

۵. راهبردها اقتصادی

-**ارتقای رفاه اجتماعی:** ارتقای رفاه اجتماعی به معنای توسعه اجتماعی-اقتصادی، بهبود زندگی مردم است که به‌طوری‌با کاهش نارضایتی اقتصادی، ترویج کسب‌وکارهای حلال و کاهش فقر از طریق تدریج دین می‌تواند میزان هویت دینی را ارتقا بخشد.

-**فضای کسب‌وکار مساعد:** هرچه فضای اقتصادی جامعه مساعد، آرام، بهنجار و فارغ از تنش باشد، به همان میزان باورهای دینی مردم رشد کرده و ارتقا می‌یابد، به‌طوری‌که وجود شغل ایمن و درآمد کافی، کاهش بیکاری و اضطراب و نگرانی باعث توجه مردم به امور متعالی، دینی و فرهنگی می‌شود که از این طریق دین‌داری نیز تقویت می‌شود.

باتوجه به نتایج الگوی کیفی تحلیل سندلوسکی و بروسو، الگوهای راهبردی پژوهش در شکل زیر ترسیم شده است:

شکل شماره ۲- الگوهای راهبردی هویت مذهبی-دینی ایرانی‌ها

منابع

- احمدپور، مریم و قادرزاده، امید (۱۳۸۹). تعامل در فضای سایبر و تأثیر آن بر هویت دینی جوانان تحلیلی درباره نتایج یک پیمایش در دانشگاه کردستان. دو فصلنامه پژوهش جوانان. شماره ۵: ۷۵ - ۹۱.
- اخلاقی، آریتا (۱۳۹۱). رابطه هویت دینی معلمان با هویت دینی دانش‌آموزان مدارس شهر تهران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی. مجتمع دانشگاهی ولیعصر (عج). دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی.
- آذریون، پریسا (۱۳۹۷). بررسی رابطه میزان سواد رسانه‌ای و نگرش دینی دانشجویان دانشکده علوم انسانی دانشگاه بوعلی سینا. فصلنامه جامعه. فرهنگ. رسانه. پیاپی ۲۷: ۸۷ - ۹۹.
- ارژنگ، اردوان و میرفردی، اصغر (۱۳۹۳). هویت دینی و عوامل اجتماعی تأثیرگذار بر آن (مورد مطالعه دانشجویان دانشگاه یاسوج). فرهنگ در دانشگاه اسلامی. شماره ۱۰: ۱۴۷ - ۱۶۵.

- استادآقا، مریم (۱۴۰۲). تجارب زیسته نوجوانان دارای هویت دینی پایدار پیرامون تربیت اخلاقی والدین. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده رفاه. گروه مشاوره و روانشناسی
- افضلی‌پور فیروزآبادی، زهره السادات (۱۳۹۸). شناسایی و سطح‌بندی عوامل مؤثر بر هویت دینی دانش‌آموزان دوره متوسطه استان یزد بر اساس مدل‌سازی ساختاری تفسیری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه آزاد اسلامی واحد اردکان.
- آقامحمدی، جواد (۱۳۹۲). بررسی نقش الگوی تربیتی والدین در تربیت دینی فرزندان. پژوهش‌نامه تربیت تبلیغی. پیاپی ۲: ۱۰۵ - ۱۱۱.
- امینی، محمد و دادخواه تهرانی، سمیرا (۱۴۰۳). وضعیت هویت دینی دانش‌آموزان دوره متوسطه دوم شهر اصفهان. نشریه مطالعات ملی. سال بیست و پنجم، شماره ۳: ۱۳۷ - ۱۵۸.
- امینی، محمد؛ رحیمی، حمید و مزروعی، حسن (۱۳۹۳). تحلیل و ارزیابی هویت ملی و دینی دانشجویان دانشگاه کاشان و علوم پزشکی کاشان. فصلنامه فرهنگ در دانشگاه اسلامی. شماره ۳: ۱۲۱ - ۴۱۳.
- انصاری، محمدرضا؛ کاظمی پور، شهلا و محسنی، رضاعلی (۱۴۰۰). مطالعه جامعه‌شناختی هویت مدرن و دینی دانشجویان (مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه تهران). فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران. شماره ۳: ۹۴۹ - ۹۷۳.
- ایمان‌پور، محمدتقی و سروش، مریم (۱۳۸۱). بررسی و ارزیابی عوامل مؤثر بر هویت دینی جوانان در شیراز. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه اصفهان.
- باعتز، فرشته (۱۳۹۴). تأثیر مناسک حج عمره مفرده بر تقویت هویت دینی دانشجویان دانشگاه. اندیشه‌های نوین تربیتی. شماره ۳: ۲۹ - ۴۶.
- بذرافشان، جواد و رفیعی کته تلخ، عیسی (۱۳۹۲). بررسی تأثیر فضای مجازی بر هویت دینی جوانان روستایی (مطالعه موردی دهستان بالارخ تربت‌حیدریه). مجله مطالعات روانشناسی تربیتی. شماره ۱۷: ۱ - ۲۲.
- پارسامهر، مهربان (۱۳۹۱). بررسی رابطه بین سلامت روانی اجتماعی مورد مطالعه: با هویت ملی و دینی دانشجویان دانشگاه یزد. فصلنامه توسعه اجتماعی. شماره ۱: ۷ - ۲۴.
- پاشا، ابراهیم و فلاح‌زاده، محمدهادی (۱۳۹۱). بررسی هویت دینی و ملی نوجوانان و جوانان شهر تهران با تأکید بر گروه مرجع. مطالعات ملی. شماره ۵۲: ۱۳۱ - ۱۵۶.
- تاج‌بخش، غلام‌رضا؛ رضانی، رضا و علیدادی، زهرا (۱۴۰۰). واکاوی عوامل جامعه‌شناختی مؤثر در شکل‌گیری هویت دینی دانش‌آموزان دختر. نشریه اسلام و پژوهش‌های روان‌شناختی. شماره ۲: ۷۳ - ۹۲.
- تاجیک اسماعیلی، عزیزالله و تاجیک اسماعیلی، سمیه (۱۳۹۴). نگرش به جهانی‌شدن و هویت دینی دانشجویان. نشریه مطالعات رسانه‌ای. شماره ۵: ۳۷ - ۴۳.
- تاجیک اسماعیلی، سمیه و کلاهدوز، محمد (۱۳۹۸). رابطه میان میزان تماشای سریال‌های تلویزیونی زنان در ماه رمضان با هویت دینی آنان. فصلنامه شاهد اندیشه. شماره ۱: ۱۷۷ - ۱۹۷.
- ترکمانی، حسین (۱۳۹۷). بررسی میزان هویت دینی بین دانش‌آموزان مقطع متوسطه شهرستان میناب و عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر آن. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه آزاد اسلامی واحد بندرعباس.
- تقی‌زاده، مریم (۱۳۸۷). هویت دینی زنان و عوامل اجتماعی مرتبط با آن. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبائی. دانشکده علوم اجتماعی.
- جاودان، موسی؛ پوردادخدایی، نسیم و فروزانفر، عبدالله (۱۴۰۲). رابطه آینده‌نگری. خودمهارگری و سبک زندگی اسلامی با هویت دینی نوجوانان. مجله سبک زندگی اسلامی با محوریت سلامت. شماره ۱: ۵۸ - ۶۷.

- جعفرزاده، یوسف و امین کلپیر، نصرالله (۱۳۹۸). نقش پدیدارشناسانه دیدگاه دورکیم درباره نسبت دین و جامعه. دوفصلنامه ادیان و عرفان تطبیقی. سال سوم، شماره ۵: ۱۰۵ - ۱۲۴.
- جعفری، مصطفی و زالی، محمدعلی (۱۳۹۸). تحلیل کیفی ابعاد سواد دینی دانشگاهیان ایرانی. نشریه مطالعات علوم اسلامی انسانی. پیاپی ۱۸: ۳۵ - ۴۵.
- جمالی فیروزآبادی، محمود و اخلاقی، آریتا (۱۳۹۱). رابطه هویت دینی معلمان با هویت دینی دانش آموزان مدارس شهر تهران. راهبرد اجتماعی فرهنگی. شماره ۵: ۷۹ - ۱۰۲.
- جهان مهین، مجیدرضا؛ راسخ، کرامت الله؛ سرورزاده، سید کورش و خدای، علیرضا (۱۴۰۲). مطالعه علمی رابطه استفاده از فضای مجازی و هویت دینی دانش آموزان دبیرستانی (مورد مطالعه: دانش آموزان دختر و پسر دبیرستانی متوسطه دوم شهر جهرم). نشریه مطالعات راهبردی ارتباطات. سال سوم، شماره ۴: ۸۵ - ۹۸.
- جوادی یگانه محمدرضا، عزیزی، جلیل و انصاری، محمدرضا (۱۳۹۲). رسانه‌های جمعی جهانی و هویت جوانان شیراز. مجله جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی. شماره ۱: ۸۲ - ۱۰۲.
- حاتمی کاکش، فرزین؛ ایدر، نبی‌الله و حسابی، احمد علی (۱۴۰۲). تحلیل جامعه‌شناختی هویت مدرن و هویت دینی زنان (مورد مطالعه: زنان جوان نسل پس از انقلاب اسلامی شهر اهواز). نشریه زن و مطالعات خانواده. پیاپی ۵۹: ۶۶ - ۹۳.
- حسین‌زاده، داود؛ عزیزی، غلامرضا و شوقی، بهزاد (۱۳۹۱). بررسی عوامل مؤثر در تحکیم هویت دینی دانش آموزان دوره متوسطه. مجله پژوهش‌های اعتقادی کلامی. شماره ۶: ۵۳ - ۶۲.
- حسینی، سیده مرضیه (۱۴۰۲). طراحی الگوی شکل‌گیری هویت دینی دانش آموزان در مقطع دوم ابتدایی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. پردیس نسیم تهران. گروه علوم تربیتی
- حیدری، آرمان و رمضانی باصری، عباس (۱۳۹۴). اینترنت. برنامه‌های ماهواره‌ای و هویت دینی دانش آموزان متوسطه (مطالعه موردی: شهر مرودشت). نشریه جامعه‌شناسی آموزش و پرورش. شماره ۱۱: ۷ - ۳۶.
- خالقی پور، شهناز (۱۳۹۵). اثربخشی آموزه‌های فضایل اخلاقی دین‌محور بر بهبود شکل‌گیری هویت دینی نوجوانان. فصلنامه روان‌شناسی و دین. شماره ۴: ۴۱ - ۵۸.
- دارابی، مسعود؛ امیرپور، مهناز و حیدرآبادی، ابوالقاسم. (۱۳۹۵). بررسی جامعه‌شناختی تأثیر ماهواره بر هویت دینی جوانان شهر تهران. مجله مطالعات جامعه‌شناختی جوانان. شماره ۲۲: ۹ - ۳۰.
- رحمانی، نیره (۱۴۰۲). نقش سواد رسانه‌ای و الگوی والد-فرزند در شکل‌گیری هویت دینی فرزندان. نشریه پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی. سال چهارم، شماره ۴: ۲۵ - ۴۴.
- رحیمی‌نژاد، عباس و مددی، علی (۱۳۹۵). رابطه تحول منزلت‌های هویت بین شخصی و هویت دینی در دانشجویان. نشریه مطالعات اسلام و روان‌شناسی. دوره پنجم: ۸۳ - ۹۷.
- رستمی، محمد (۱۳۹۶). بررسی تأثیر شبکه‌های اجتماعی بر فرهنگ و باورهای دینی استان اصفهان. مجله علوم اجتماعی شوستر. سال یازدهم، شماره ۲: ۴۵ - ۷۲.
- رضائیان، حمید و توتونچی، بهاره (۱۳۹۸). پیش‌بینی هویت دینی فرزندان بر اساس الگوهای تعاملی خانواده. دین‌داری والدین و تفکر انتقادی نوجوان. نشریه مطالعات زن و خانواده. شماره ۳: ۱۰۹ - ۱۲۸.
- رفعت‌جاء، مریم و روح‌افزا-فائزه (۱۳۹۱). مطالعه عوامل اجتماعی و فرهنگی مؤثر بر نگرش به هویت دینی زن مسلمان. نشریه مسائل اجتماعی ایران. شماره ۲: ۶۱ - ۹۲.

-رفت‌جاه، مریم و شکوری، علی (۱۳۸۷). اینترنت و هویت اجتماعی. مجله جهانی رسانه. شماره ۵: ۱۱ - ۵.

-روشنایی، علیرضا (۱۳۹۵). بررسی چیستی‌های هویت دینی در بین نوجوانان. رساله کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبائی. دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی

-ریاحی، محمد اسماعیل؛ علیزاده، توحید؛ اشتیاقی، معصومه و کاظمیان، مهرداد (۱۳۹۳). تلویزیون و هویت دینی (مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه مازندران). جامعه‌شناسی کاربردی. شماره ۵۴: ۳۳ - ۴۸.

-رنوفی، محمود (۱۳۸۹). مؤلفه‌های هویت دینی. دین و ارتباطات. شماره ۳۷ و ۳۸: ۹۱ - ۱۱۲.

-رنوفی، محمود. (۱۳۹۱). هویت دینی از منظر دانشجویان دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران. دانشگاه امام صادق علیه‌السلام. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات.

-زارع جعفری زواره، محمود؛ مؤمنی مهموثی، حسین؛ زیر مهدی اکبری، احمد و فلاح مهنه، تورج (۱۴۰۱). الگوی جاری تربیت دینی در دانشگاه آزاد اسلامی: رویکرد نظریه داده بنیاد. نشریه مطالعات برنامه درسی آموزش عالی. پیاپی ۲۶: ۲۵۱ - ۲۷۶.

-ساعی، منصور؛ بصیریان جهرمی، حسین و ظهیرالدینی، احسان (۱۳۹۹). رابطه بین کنشگری در اینستاگرام و میزان پابندی به هویت دینی. فصلنامه مطالعات ماهواره و رسانه‌های جدید. شماره ۲۲: ۶۵ - ۹۲.

-سفیری، خدیجه و نعمت الهی، زهرا (۱۳۹۱). جهانی‌شدن و هویت دینی با تأکید بر تفاوت‌های جنسیتی. فصلنامه مطالعات اجتماعی روان‌شناختی زنان. شماره ۳: ۳۹ - ۴۸.

-سفیری، خدیجه و غفوری، معصومه (۱۳۸۸). بررسی هویت دینی و ملی جوانان شهر تهران با تأکید بر تأثیر خانواده. دو فصلنامه پژوهش جوانان. فرهنگ و جامعه. شماره ۵: ۱ - ۲۲.

-سلمانیپور، مریم (۱۴۰۰). مطالعه تأثیر سبک زندگی و سواد رسانه‌ای بر گرایش دانش‌آموزان به ارزش‌های دینی و فرهنگ عفاف و حجاب. نشریه پژوهش‌های کاربردی در مدیریت و علوم انسانی. پیاپی ۴: ۲۹ - ۳۵.

-سلمانی اردانی، محمدعلی و شفیع‌پور مطلق، فرهاد (۱۴۰۰). ارزیابی عوامل چهارگانه مؤثر بر توسعه برنامه درسی هویت‌ساز دینی ادراک‌شده با میانجی‌گری جهان‌بینی فردی (مورد مطالعه: دبیران متوسطه شهر اصفهان). مهارت‌های روانشناسی تربیتی. دوره دوازدهم، شماره ۴: ۱ - ۲۹.

-سلیمی، لادن و مهدی‌نیا، معصومه (۱۴۰۲). واکاوی تربیت دینی بر اساس نقش خانواده با تأکید بر برنامه درسی. نشریه دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی، پیاپی ۶۰: ۱ - ۱۳.

-شاکری ورزنده، مریم و صالحی نجف‌آبادی، نعمت‌الله (۱۴۰۲). اثر بخشی آموزش رژیم مصرف رسانه‌ای به والدین بر هویت دینی و هویت ملی دانش‌آموزان دختر متوسطه دوم. نشریه پژوهش‌های نوین در آموزش و پرورش. سال چهارم، شماره ۴: ۱۰ - ۱۷.

-شجاعی، زهرا (۱۴۰۲). پیش‌بینی رابطه هویت اجتماعی با ارزش‌های دینی با میانجی‌گری سلامت اجتماعی دانش‌آموزان (دختر) مقطع متوسطه اول شهر کرج. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه پیام نور استان تهران. مرکز پیام نور تهران جنوب

-شریف‌زاده، حکیمه سادات؛ میرمحمدتبار، سید احمد و سهرابی، مریم (۱۳۹۳). بررسی نقش استفاده از فناوری‌های نوین (ماهواره و اینترنت) بر هویت دینی دانش‌آموزان. فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی. دوره هشتادم: ۱۰۳ - ۱۳۱.

-شریفی رهنمو، سعید؛ شریفی رهنمو، مجید و هدایتی منظور، جواد (۱۳۹۷). بررسی رابطه بین میزان استفاده از شبکه اجتماعی اینستاگرام با هویت دینی نوجوانان ۱۵ تا ۱۸ ساله شهر همدان. نشریه مطالعات فرهنگی پلیس. شماره ۱: ۲۹ - ۵۸.

-شعاعی، محمدحسین. (۱۴۰۰). بررسی رابطه سواد رسانه‌ای و کنشگری فعال دینی در عرصه مجازی (مطالعه موردی: طلاب علوم دینی). نشریه دین و ارتباطات. سال بیست و هشتم، شماره ۲: ۲۲۶ - ۲۴۸.

-شهابی، سید سلام و بیانی، فرهاد (۱۳۹۵). تبیین جامعه‌شناختی هویت دینی مطالعه موردی: دانشجویان پیام نور شهرستان سقز در سال ۱۳۹۲. نشریه جامعه‌شناسی آموزش و پرورش. شماره ۲: ۲۴ - ۴۶.

-شیرچی، رقیه؛ رضاییان بیلندی، حسین و مصلحی، جواد (۱۳۹۸). نقش پیوند والدینی و عزت‌نفس در پیش‌بینی سبک‌های هویت دینی نوجوانان. فصلنامه روان‌شناسی و دین. شماره ۳: ۸۵ - ۹۹.

-شیردل، الهام و حامی کارگر، فاطمه (۱۴۰۱). هویت دینی دختران نوجوان شهر کرمان و عوامل اجتماعی مرتبط با آن. نشریه تداوم و تغییر اجتماعی، ۳۹۴ - ۳۹۸.

-شیردلی، یوسف (۱۴۰۲). بررسی تأثیر فضای مجازی بر هویت دینی دانش‌آموزان مطالعه موردی دانش‌آموزان متوسطه دوم شهرستان زابل. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه سیستان و بلوچستان. دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

-صمدی، معصومه (۱۴۰۱). بررسی علل آسیب‌پذیری نظام آموزشی در پرورش هویت دینی دانش‌آموزان. فصلنامه مطالعات ملی. شماره ۳: ۳۳ - ۵۴.

-عابدی، فاطمه و منادی، مرتضی (۱۳۹۴). دیدگاه دانش‌آموزان دبیرستانی پیرامون منابع تأثیرگذار بر هویت دینی شان. مطالعه موردی شهرستان کرج. فصلنامه مطالعات راهبردی ورزش و جوانان. پیاپی ۲۹: ۱۰۹.

-عابدی، فاطمه؛ منادی، مرتضی؛ خادمی اشکذری، ملوک و کیامتش، علیرضا (۱۳۹۷). واکاوی عوامل مؤثر بر تحقق‌پذیری تربیت دینی دانش‌آموزان. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی. شماره ۳۸: ۱۴۵ - ۱۶۹.

-عباسی، محمدرضا؛ علوی مقدم، بهنام و زهره وند، اشرف (۱۳۹۳). بررسی میزان هویت دینی بین دانش‌آموزان مقطع متوسطه ناحیه یک شهرری. فصلنامه مطالعات ملی. شماره ۲: ۱۶۹ - ۱۸۴.

-علیزاده اقدم، محمدباقر؛ ولایتی خواجه، سمیه و اختیاری، مینا (۱۳۸۶). بررسی تطبیقی هویت ملی و دینی دانش‌آموزان و عوامل مؤثر بر آن. مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان. شماره ۲: ۶۷ - ۹۱.

-فضل الهی قمشی، سیف‌الله و شیبانی، زهره (۱۴۰۰). عوامل تأثیرگذار بر هویت دینی جوانان. ماهنامه معرفت. سال سی ام، شماره ۶: ۴۱ - ۵۸.

-فضل الهی قمشی، سیف‌الله و ملکی توانا، منصوره (۱۳۹۱). عوامل مؤثر بر توسعه معنویت و ارزش‌های دینی دانش‌آموزان. فصلنامه تخصصی کودک. نوجوان و رسانه. مرکز پژوهش‌های اسلامی صداوسیما. شماره ۶: ۳۴ - ۴۱.

-قادرزاده، امید (۱۳۹۳). آموزش و پرورش و هویت دینی و ملی (مطالعه پیمایشی دانش‌آموزان مقطع متوسطه شهر بانه). فصلنامه مطالعات ملی. شماره ۳: ۸۱ - ۱۲۰.

-قاسمی، وحید؛ عدلی پور، صمد و کیانپور، مسعود (۱۳۹۱). تعامل در فضای مجازی شبکه‌های اجتماعی اینترنتی و تأثیر آن بر هویت دینی جوانان (مطالعه موردی فیس‌بوک و جوانان شهر اصفهان). نشریه دین و ارتباطات. شماره ۲: ۵ - ۳۶.

-قلمی، زهرا و شعاع، اصغر (۱۳۹۷). بررسی سلامت روان. سبک زندگی و هویت دینی بین کاربران فعال و عادی شبکه‌های اجتماعی (مطالعه موردی: دانشجویان دانشکده حقوق و علوم سیاسی و علوم و ارتباطات دانشگاه علامه طباطبائی). فصلنامه پژوهش‌های ارتباطی. شماره ۱۲: ۱۳۵ - ۱۶۰.

- قنبری‌برزیان، علی و همتی، رضا (۱۳۹۴). هویت دینی در جامعه ایرانی: مرور نظام‌مند مطالعات انجام‌شده (۱۳۸۰-۱۳۹۲). جامعه‌شناسی کاربردی. شماره ۹: ۱۱۷ - ۱۳۸.
- کارگرخوش، سحر؛ طالب، زهرا و گلزاری، زینب (۱۴۰۲). ارائه الگوی بازی وارسازی تربیت دینی در دوره ابتدایی. نشریه علوم تربیتی از دیدگاه اسلام. سال یازدهم، شماره ۳: ۱۱۱ - ۱۳۹.
- کاروانی، عبداللطیف و امینی زاده، سینا (۱۳۹۷). مطالعه جامعه‌شناختی رابطه بین شبکه‌های اجتماعی مجازی و هویت دینی دانشجویان (مطالعه موردی دانشجویان دانشگاه سیستان و بلوچستان). نشریه مطالعات رسانه‌ای. ۲۱ - ۳۴.
- کرمی، رضا (۱۳۹۵). بررسی هویت دینی دانشجویان دانشگاه شیراز با توجه به نوع و میزان استفاده از رسانه‌های ارتباط جمعی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه یاسوج. دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- کریستی، مارسلا (۱۳۹۳). جامعه‌شناسی دین از دین مدنی تا دین سیاسی (تلاقی دین. فرهنگ و سیاست). ترجمه فرهاد ابی‌زاده. مجتبی صدیقی‌زاده. تهران: موسسه کتاب مهربان نشر.
- کریمی منجرمویی، یزدان و فرهنگند، مهناز. (۱۳۹۶). بررسی رابطه بین فناوری‌های نوین ارتباطی و بازانندیشی هویت دینی جوانان شهر تهران. فصلنامه توسعه اجتماعی. شماره ۱: ۵۹ - ۸۰.
- لطف‌آبادی، حسین و نوروزی، وحیده (۱۳۸۳). بررسی چگونگی نگرش دانش آموزان دبیرستانی و پیش‌دانشگاهی ایران به جهانی‌شدن و تأثیر آن بر ارزش‌ها و هویت دینی و ملی آنان. فصلنامه نوآوری‌های آموزشی. شماره ۱۰: ۸۸ - ۱۱۱.
- ماهر و زاده، طیبه (۱۳۹۲). جهانی‌شدن و هویت‌یابی دینی جوانان. تربیت اسلامی. دوره هشتم. شماره ۱۶: ۱۳۹ - ۱۶۲.
- محمد زاده لاری، هایده (۱۴۰۲). بررسی نگرش معلمان. والدین و دانش آموزان در خصوص تأثیر استفاده از فضای مجازی بر هویت دینی دختران پایه دهم ناحیه یک آموزش و پرورش شهر مشهد. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. موسسه آموزش عالی شان‌دیز. گروه روانشناسی.
- محمودی، سیروس و ایمانی‌فر، حمیدرضا (۱۳۹۸). تبیین نیازهای معرفتی دانشجویان در حوزه هویت دینی و انقلابی از منظر مدرسین دانشگاه‌های شهر شیراز. نشریه رهیافت فرهنگ دینی. دوره سوم: ۱۴۵ - ۱۶۷.
- مزینانی، کاظم (۱۳۹۳). بررسی رابطه استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی و هویت دینی کاربران. فصلنامه ره‌آورد نور. شماره ۴۶: ۲۲ - ۳۳.
- مسعودنیا، حسین، محمود اوغلی، رضا و ابراهیمی پور، حوا (۱۳۹۵). بررسی رابطه مصرف اینترنتی و هویت دینی در بین دانشجویان دانشگاه اصفهان. فصلنامه مطالعات ملی. شماره ۱: ۱۰۷ - ۱۱۵.
- مصلح، نرجس خاتون (۱۳۹۲). بررسی رابطه سرمایه اجتماعی خانواده و هویت دینی نوجوانان. دانشگاه الزهرا. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم اجتماعی و اقتصادی.
- معمار، رحمت‌اله و پارسافر، سحر (۱۳۹۹). مسیرهای دین‌دار شدن و ارتباط آن با میزان دین‌داری شهروندان (مورد مطالعه: ساکنان شهر قائم‌شهر). جامعه‌شناسی نهاده‌ای اجتماعی. شماره ۱۵: ۳۲۵ - ۳۵۶.
- ملکیان، نازنین (۱۳۹۳). بررسی رابطه استفاده از اینترنت با هویت دینی جوانان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شرق - قیام دشت. دانشکده علوم انسانی.
- موسی، سیده منصوره؛ نصاریان، فهیمه؛ صمدی، معصومه و عباسی سروک، لطف‌الله (۱۴۰۰). تحلیل ابعاد. مولفه‌ها و شاخص‌های سازنده عرصه تربیت دینی؛ براساس سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. نشریه اسلام و پژوهش‌های تربیتی. سال سیزدهم، شماره ۲: ۸۱ - ۱۱۰.

-موسینود، مریم؛ صفایی، صفی‌الله؛ صفایی شکیب، علی و ویسه، مهدی (۱۳۹۶). بررسی تأثیر شبکه‌های اجتماعی مبتنی بر وب بر هویت دینی دانشجویان دهه دوم و سوم انقلاب اسلامی مورد مطالعه دانشگاه‌های همدان. فصلنامه فرهنگ در دانشگاه اسلامی. شماره ۴: ۵۰ - ۵۲۴.

- مولودیپوری، گلاره؛ اسلامی، ادریس و آقائی، کمال (۱۴۰۲). بررسی تجارب معلمان دوره ابتدایی شهرستان مهاباد در باب تربیت دینی و عناصر آن. نشریه تربیت اسلامی. پیاپی ۴۵: ۵۷ - ۷۹.

- میرزایی، مهدی (۱۳۹۹). بررسی رابطه بین فرهنگ اقامه نماز با ایجاد انسجام نشاط و شاداب سازی هویت دینی و معنوی بازنشتگان در محیط خانه و جامعه مورد مطالعه بازنشتگان نیروی انتظامی شهرستان دهلران. نشریه دانش انتظامی ایلام. شماره ۳۶: ۵۴ - ۸۰.

- نادری، احم؛ چیت‌ساز، محمدجواد و شیرعلی، ابراهیم (۱۳۹۴). فراترکیب پژوهش‌های انجام‌شده در حوزه هویت دینی. مطالعات ملی. شماره ۶۳: ۲۷ - ۴۴.

- نیرومند، زینب؛ محبی، علی و وکیلی، نجمه (۱۴۰۱). الگوی تربیت دینی برای دانش آموزان مقطع متوسطه دوم با رویکرد نشاط‌آوری بر اساس آیات و روایات. فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی. سال دهم. شماره ۲: ۱۶۳ - ۱۹۲.

- ولایتی، اعظم (۱۳۹۰). نقش برنامه‌های دینی تلویزیون بر هویت دینی شهروندان شهر اصفهان در سال ۱۳۹۰. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه کاشان. دانشکده علوم انسانی.

- ولی‌نژاد عبدالله (۱۳۹۴). بررسی هویت دینی دانشجویان و رابطه آن با برخی عوامل اجتماعی (مورد مطالعه: دانشجویان یاسوج). پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه یاسوج. دانشکده علوم انسانی.

- یاری رناتی، زهرا (۱۴۰۲). بررسی اثربخشی آموزش هوش معنوی مبتنی بر آموزه‌های قرآنی بر باورهای دینی و هویت اخلاقی نوجوانان دختر شهر خمینی شهر. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه معارف قرآن و عترت. دانشکده تعلیم و تربیت اسلامی.

- یاریان، سجاد و دین‌پرور، زهرا (۱۳۹۹). اثربخشی آموزش امنیت هستی‌شناختی بر هویت دینی. امنیت روانی و امنیت شغلی معلمان. مجله سبک زندگی اسلامی با محوریت سلامت. شماره ۱: ۶۵ - ۵۸.

یزدخواستی علی، بابایی‌فرد اسدالله و کیانی اعظم. (۱۳۹۷). بررسی عوامل موثر بر تربیت دینی دانشجویان دانشگاه کاشان. نشریه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی. سال سوم، شماره ۹: ۱۲۹ - ۱۵۲.

- یعقوبی، ابوالقاسم و محمدزاده، سروه (۱۳۹۶). پیش‌بینی میزان هویت‌گرایی ملی و دینی بر اساس سبک‌های هویتی. فصلنامه پژوهش‌های روان‌شناسی اجتماعی. شماره ۲۶: ۷۹ - ۱۲۰.

APPLEBY, R. SCOTT (۱۹۹۹). THE AMBIVALENCE OF THE SACRED: RELIGION.VIOLENCE. AND RECONCILIATION. <https://rowman.com/ISBN/۹۷۸۰۸۴۷۶۸۵۵۴۷>.

Argyle, M. (۲۰۰۶). Religious behaviour. Routledge. <https://www.routledge.com/Religious-Behaviour/Argyle/p/book/۹۷۸۰۴۱۵۶۰۵۵۸۸>Arweck, E. & Nesbitt, E. (۲۰۱۰). Young people's identity formation in mixed-faith families: Continuity or discontinuity of religious traditions? Journal of Contemporary Religion. ۲۵(۱). ۶۷-۸۷. <https://doi.org/۱۰.۱۰۸۰/۱۳۵۳۷۹۰۰۹۰۳۴۱۶۸۲۰>.

Barker, E. (۱۹۹۸). New religions and new religiosity. Pages ۱۰-۲۷ in New Religions and New Religiosity. Edited by Eileen Barker and Margit Warburg. Aarhus: Aarhus University Press

Chen, C. (2002). The religious varieties of ethnic presence: A comparison between a Taiwanese immigrant Buddhist temple and an evangelical Christian church. *Sociology of Religion* 63(2):215-238. <https://academic.oup.com/socrel/article-abstract/63/2/215/1614013>

Chong, K. H. (1998). What it means to be Christian: The role of religion in the construction of ethnic identity and boundary among second-generation Korean Americans. *Sociology of Religion* 59(3):259-286.

Clark E. A.(2023).The Impact of Religion and Religious Organizations. *BYU Law Review*.Volume 49 Issue 1 Article 6 Winter 11-30-2023. https://religionunplugged.com/subscribe?gad_source

Cox,D.A.Streeter, R.Abrams, S.J.Lee, B. & Dana P. (2021). Public Places and Commercial Spaces: How Neighborhood Amenities Foster Trust and Connection in American Communities. *SURV. CTR. ON AM. LIFE* Oct. 20, 2021.

Durkheim, E. (1965). *The elementary forms of the religious life*. George Allen and Unwin. <https://monoskop.org/images/a/a2>.

Geertz, C. (1973). Religion as a cultural system. Pages 87-125 in his *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books.

Habermas, J. (1995). Moral development and ego identity *Telos* 24: 41-55. <http://journal.telospress.com/content/1975/24/41>

Hammond, P. E. (1988). Religion and the persistence of identity. *Journal for the Scientific Study of Religion* 27(1):1-11.

Hassan H. O. Salman A(2023). Islamic Identity in Light of Contemporary Intellectual Challenges.*Journal for Educators, Teachers and Trainers*.Vol. 14(5). 588-602. <https://jett.labosfor.com/index.php/jett/article/view/2054>
<https://onsearch.library.uwa.edu.au/discovery/openurl?institution>

James, W. (1982). *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature* [1902]. New York: Longmans, Green and Co.

Jeffrey M. J. (2021). U.S. Church Membership Falls Below Majority for First Time. *GALLUP* (Mar. 29, 2021). <https://news.gallup.com/poll/341963/church-membership-fallsbelow-majority-first-time.aspx>

Jensen, L. A. (2021). The cultural psychology of religiosity, spirituality, and secularism in adolescence. *Adolescent Research Review*, 6, 277-288. <https://doi.org/10.1007/s40894-020-00143-0>

King, P. E. (2019). Religion and identity: The role of ideological, social, and spiritual contexts. In James L. Furrow, Linda M. Wagener (Eds). *Beyond the self* (pp. 197-204). DOI:10.4324/9781033764688-11

Kurien, P. (1998). Becoming American by becoming Hindu: Indian Americans take their place at the multicultural table. In *Gatherings in Diaspora: Religious communities and the new immigration*, edited by R. S. Warner and J. G. Wittner. 37-70. Philadelphia: Temple University Press.

Layton, E. Dollahite, D. C. & Hardy, S. A. (2011). Anchors of religious commitment in adolescents. *Journal of Adolescent Research*, 26(3), 381-413. <https://doi.org/10.1177/0743258110391260>

Murken, S. & Namini, S. (2006). Choosing a religion as an aspect of religious identity formation in modern societies. In M. Pye, E. Franke, A. T. Wasim & A. Mas'ud (Eds). *Religious harmony: Problems, practice, and education*. Proceedings of the regional conference of the International Association for the

History of Religions. Yogyakarta and Semarang, Indonesia. September 27th - October 3rd. 2004 (pp. 289-301). Berlin: De Gruyter.

Pargament. Kenneth I. (1997). The Psychology of Religion and Coping: Theory. Research. Practice. New York: Guilford Press

Putnam. R. D. and Campbell D. E. (2010). American Grace: How Religion Divides and Unites Us (New York: Simon & Schuster. 2010). <https://www.pewresearch.org/religion/2010/12/16/>

Verba. S. KAY LEHMAN SCH.O. & HENRY E. B. (1995). VOICE AND EQUALITY: CIVIC VOLUNTARISM IN AMERICAN POLITICS 162 (1995).
<https://www.hup.harvard.edu/books/9780674942936>

Werbner. P. (2009). Religious identity. In M. Wetherell & C. T. Mohanty (Eds). The Sage handbook of identities(pp. 231-257). SAGE

Wippermann. C. (1998). Religion. Identität und Lebensführung Religion. identity and lifestyle... Opladen: Leske & Budrich.

Yang. E (1999). Chinese Christians in America: Conversion. assimilation. and adhesive identities. University Park: The Pennsylvania State University Press.